

KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE KÜRESELLEŞME PROGRAMI

TÜRKİYE'NİN "YENİ" DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI EKSENİNDE
TÜRKİYE-ERMENİSTAN YAKINLAŞMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MAHMUT YILMAZ BOZKURT

İSTANBUL, 2013

[Mahmut Yılmaz BOZKURT]

[Yüksek Lisans Tezi]

[2013]

TÜRKİYE'NİN "YENİ" DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI EKSENİNDE
TÜRKİYE-ERMENİSTAN YAKINLAŞMASI

MAHMUT YILMAZ BOZKURT

Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Programı'nda Yüksek Lisans derecesi
için gerekli kısmi şartların yerine getirilmesi amacıyla
Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne
teslim edilmiştir.

KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ

NİSAN, 2013

KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE'NİN "YENİ" DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI EKSENİNDE
TÜRKİYE-ERMENİSTAN YAKINLAŞMASI

MAHMUT YILMAZ BOZKURT

ONAYLAYANLAR:

Doç. Dr. Mitat ÇELİKPALA Danışman Kadir Has Üniversitesi _____

Doç. Dr. Serhat GÜVENÇ Kadir Has Üniversitesi _____

Prof. Dr. Gencer ÖZCAN İstanbul Bilgi Üniversitesi _____

ONAY TARİHİ: 18/04/2013

“Ben, Mahmut Yılmaz BOZKURT, bu Yüksek Lisans tezinde sunulan çalışmanın şahsıma ait olduğunu ve başka çalışmalardan yaptığım alıntıların kaynaklarını kurallara uygun biçimde tez içerisinde belirttiğimi onaylıyorum.”

MAHMUT YILMAZ BOZKURT

İçindekiler

Özet	iii
Abstract	iv
Teşekkür Notu	v
Kısaltmalar	vi
1 Giriş	1
2 2002 Sonrası Dönemde Türk Dış Politikası'nın Temel Parametreleri ve Bölgesel Yapılanmadaki Uygulamaları	7
2.1 Türkiye'nin "Yeni" Dış Politika Anlayışının Temel Dinamikleri	7
2.2 Dış Politika Anlayışının Kafkaslar Özelindeki Okuması ve Ermenistan Boyutu	20
3 Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Genel Çerçevesi	25
3.1 Bağımsızlık Döneminden 2000'lere Türkiye-Ermenistan İlişkileri	25
3.2 AK Parti İktidarı Dönemi ve "Proaktif" Dış Politika Anlayışında Ermenistan	43
4 Türkiye'nin Ermenistan ile Yakınlaşma Süreci ve Protokoller ...	50
4.1 Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve Türkiye'nin "Bölgesel Odaklı Dış Politika"sında İlk Adımı: Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu	50
4.2 Türkiye'nin Ermenistan Açılımı	57
4.3 Protokoller ve İç ve Dış Politikadaki Yansımaları	65
4.4 Protokoller Sürecinde "Çatlama": Karşılıklı Kaygılar ve Normalleşme Girişiminin Sekteye Uğraması	72

5 Sonuç	78
Kaynaklar	86
Ek A Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol	100
Ek B İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol ve Uygulanmasına İlişkin Zaman Çizelgesi	101

Özet

TÜRKİYE’NİN “YENİ” DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI EKSENİNDE TÜRKİYE-ERMENİSTAN YAKINLAŞMASI

Mahmut Yılmaz BOZKURT

Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme, Yüksek Lisans Programı

Danışman: Doç. Dr. Mitat ÇELİKPALA

Nisan, 2013

Ermenistan, özellikle Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı sonrası Türkiye’nin “yeni” dış politikasında belirgin bir yer edinmeye başlamıştır. Söz konusu ülke ile sınırları kapalı durumda olan Türkiye, bağımsızlıktan bu yana aradan geçen yaklaşık 20 yıllık bir süre zarfında Ermenistan ile diplomatik ilişki geliştirememiştir. Bu çalışma, modern Türk ve Ermeni ilişkilerinin değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bu tarihsel anlatımda 2009 yılında taraflarca imzalanan protokoller sürecine odaklanılmış, Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun “yeni” dış politika yaklaşımı çerçevesinde iki ülke arasındaki normalleşme girişimi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Kafkasya, Ermenistan, Protokoller,
Azerbaycan.

Abstract

TURKEY’S “NEW” FOREIGN POLICY AND ATTEMPT FOR RAPPROACHMENT WITH ARMENIA

Mahmut Yılmaz BOZKURT

Master of Arts in International Relations and Globalization

Advisor: Assoc. Prof. Mitat ÇELİKPALA

April, 2013

Armenia gained more apparent place in Turkey’s new assertive foreign policy making especially after the August-2008 war between Russia and Georgia. Turkey kept its borders closed to and has failed to establish diplomatic relations with its neighbour Armenia last 20 years since Armenia’s independence. This study aims at analysing the history of modern Turkish Armenian relations. In this history narrative two protocols signed by the parties are the focal points and this dissertation evaluates the background of normalisation process through the lenses of Turkish Foreign Minister Ahmet Davutoğlu’s “new” foreign policy approach.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Caucasia, Armenia, Protocols, Azerbaijan.

Teşekkür Notu

Öncelikle tezin oluş aşamasında gösterdikleri maddi, manevi destekleri ve sabırları için sevgili annem Navruz Bozkurt ve babam Yusuf Bozkurt'a sonsuz teşekkürler. Onlara minnettarım. Tezin ortaya çıkmasında öneri ve eleştirilerini esirgemeyen değerli hocam, tez danışmanım Doç. Dr. Mitat Çelikpala'ya teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreçte kendisinden çok şey öğrendim. Tez çalışması boyunca sürekli ilgi ve desteklerini gördüğüm, çalışmaya katkısı tartışmasız olan kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Emre İşeri'ye teşekkür ederim. Tezin daha iyi bir aşamaya gelmesi için gösterdikleri yapıcı eleştiri ve önerilerinden dolayı Doç. Dr. Serhat Güvenç ve Prof. Dr. Gencer Özcan'a teşekkür ederim. Ayrıca süreç boyunca gösterdikleri destek ve ilgilerinden dolayı Claudio Stamboli ve Henryk Drowniak'a, çalışma boyunca sürekli fikir alışverişinde bulunduğum arkadaşlarım Polat Güngör ve Orçun Keçeci'ye, süreç boyunca yardımlarını esirgemeyen sevgili kardeşim Okan Bozkurt'a sonsuz teşekkürler.

Kısaltmalar

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
KEİ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KİİP	Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
NATO	Kuzey Atlantik Paktı Örgütü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TEBK	Türk-Ermeni Barış Komisyonu
UGHM	Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi
VAT	Viyana Türk-Ermeni Platformu

1. Giriş

Türkiye’de 2000’li yılların başından itibaren uygulanmaya başlanan ve “yeni” olarak nitelenen dış politika anlayışının temelinde, Türkiye’nin “merkez ülke” olarak tanımlandığı bir alan yaratma düşüncesi bulunmaktadır. Bu anlayışın gereği olarak ülkeyi çevreleyen bölgeler ile daha yakından ilgilenmeye başlayan Türkiye, komşuları başta olmak üzere Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu ülkelerini kapsayan geniş bir coğrafyada etkin olmayı ve bu bağlamda varolan sorunları çözmeyi, işbirliği imkanlarını arttırmayı amaçlamıştır. Türkiye’nin bu sorunlara bölgesel çözümler önererek, yaşadığı bölgelere istikrar kazandırmayı amaçlamasının temel nedeni bölgesel güvenliği kalıcı kılmak ve ulusal çıkarını en üst seviyeye taşımaktır. Bu tez çalışmasında, Türkiye’nin diplomatik ilişki kurmadığı komşusu Ermenistan ile 2008 sonrası dönemde giriştiği yakınlaşma çabasının “yeni” dış politika konseptiyle ne derecede uyumlu olduğu konusu üzerinde durulması amaçlanmaktadır. Çalışmada Türkiye merkezli bir değerlendirme yapılarak, “yeni” dış politika anlayışının Ermenistan örneğinde nasıl uygulandığı konusu irdelenmektedir. Cevap aranan başlıca sorular arasında Türkiye’nin neden bu türde bir girişimde bulunduğu; normalleşme çabasının niçin başarısız olduğudur. Bu sorulara cevap aranırken protokollerin imzalanması öncesini de içeren süreç irdelenmiş ve sonrasında ikili ilişkilerin eski haline dönmesiyle sonuçlanan ve protokolleri başarısız kılan gelişmeler ele alınmıştır.

Türkiye açısından bölgesel güvenlik ve ulusal çıkar bağlamında Kafkasya’daki ihtilafların çözüme kavuşturulması ve bu bölgede istikrarın hakim kılınması büyük

önem taşımaktadır. Bu çerçevede, bölgedeki mevcut istikrarsız durumdan kurtulmak için odaklanılması gereken ilk ülke olarak Ermenistan belirginleşmektedir. Türkiye ile sınırlar, soykırım iddiaları ve Dağlık Karabağ üzerindeki Ermeni işgalinin devam etmesi gibi hususlarda sorunlar yaşayan Ermenistan, diğer bir bölge ülkesi olan ve Türkiye'nin yakın müttefiki konumundaki Azerbaycan'la da ülkenin yaklaşık yüzde yirmisini işgal altında bırakan Dağlık Karabağ Sorunu nedeniyle savaş halindedir. Bu durum Ermenistan'ı özellikle kapalı sınırların yarattığı bir zorunluluğun sonucu olarak güvenlik, ekonomik ve siyasi açılardan Rusya'ya bağımlı hale getirmektedir.

Türkiye açısından bir türlü normalleşemeyen Kafkasya, hem Orta Asya'ya ulaşmada hem de enerji politikaları başta olmak üzere etkin bölgesel politikalar üretilmesinin önündeki başlıca engel olarak durmaktadır. Türkiye, bölgesel istikrar sağlayıcı ve çözüm üretici bir ülke olarak uygulamaya koyduğu “yeni” dış politikasının bir hedefi olarak da Kafkasya'daki anlaşmazlıkların çözümünü gündeme getirmiştir. Özellikle 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı sonrasında oluşan yeni durum Türkiye'nin bölgesel çıkarlarını açıkça tehdit eder bir ortam yaratmıştır. Bu bağlamda Türk karar alıcıları “yeni” dış politika anlayışı çerçevesinde çeşitli iletişim kanallarını açık tutarak ve sahip olduğu yumuşak güç unsurlarını etkin bir şekilde kullanarak Kafkasya'nın istikrara kavuşmasını hedeflemişlerdir. Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu önerisiyle vücut bulan bu yaklaşım ilk olarak kendisinin tarafı olduğu bir anlaşmazlığın çözümünü amaçlamış ve bu bağlamda Ermenistan'la olan ilişkilerin normalleştirilmesini gündemine almıştır. Bu anlayışla başlatılan gizli görüşmeler Ekim 2009'da iki taraf arasında imzalanan protokoller ile somut bir hal almıştır. Bu tez çalışmasının amacı da bu girişimlerin ayrıntılı olarak ele alınması, Türkiye'nin bölgesel politikasındaki değişen tutumunun değerlendirilerek “yeni” dış

politikanın uygulanabilirliği ve etkinliği konusunu bölgesel bir uygulama ışığında ele almaktır.

Çalışma, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilk somut metinler olan protokollerin imzalanmasına uzanan normalleşme girişiminin neden başarısız olduğunu sorgularken, aynı zamanda Türkiye'nin "yeni" dış politikasının genelde Kafkasya bölgesinin tamamında özeldense Ermenistan üzerinde yarattığı sonuçların değerlendirmesini de amaçlamaktadır.

Çalışmada sorulan sorulara cevap aranırken neorealist kuramın genel yaklaşımının sağladığı çerçeveden bakılmaya çalışılacaktır. Robert Gilpin, uluslararası sistemde anarşi ortamının hakim olduğundan hareketle, devletlerin ulusal çıkarlarını azami seviyeye ulaştırma arzusu içinde oldukları görüşünü savunmaktadır. Kenneth Waltz, güvenlik ve çıkar temelinde diğer devletlerle karşılıklı etkileşim içerisinde bulunan devletlerin, sergiledikleri davranışlar neticesinde bölgesel ve küresel ölçekte gelişen sistemin yapısını belirlediklerini ifade etmiştir (Aydın 2004). Bu çerçevede Kafkasya donmuş çatışma noktalarını barındıran istikrarsız bir coğrafyadır ve devletler de güvenlik unsurlarını ve ulusal çıkarlarını temel olarak politika oluşturma çabasına girişmektedir.

Tezin varsayımına göre Türkiye 2000 sonrası dönemde ortaya koyduğu "yeni" dış politika dinamikleri ile kendisini çevreleyen bölge ve devletlere yönelik bir takım politika değişikliklerine gitmiştir. Türkiye bu dönemde, içine kapanmak yerine komşu ülkelerle diyalog kanallarını genişletmeyi, bölgesel sorunlara uzak kalmayarak kendi önerdiği çözümlerle etki sahasını geliştirmeyi, bu sayede de kendi

beka ve ulusal çıkarını sağlamayı amaçlamıştır. Bu politikanın genel çerçevesini şekillendiren, Ahmet Davutoğlu'nun komşularla sıfır sorun, bölgesel odaklı dış politika, çok boyutlu dış politika, ritmik diplomasi ve proaktif diplomasi gibi kavramlar çerçevesinde belirginleşen yaklaşımıdır. Bu bakış açısının bir sonucu olarak Türk dış politikası Türkiye'yi yakın çevresine eklemleyerek içinde bulunduğu coğrafyaya barış ve istikrar kazandırmayı amaçlamıştır. Türkiye bu hedeflerini gerçekleştirmeyi ulusal çıkarlarını elde etmek ve güvenliğini sağlamak için bir araç olarak görmüştür. Bu anlamda Ermenistan ile giriştiği yakınlaşma çabasında Türkiye, Kafkasya'da ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda ulusal çıkarını en üst seviyeye taşıyabilmek ve bölgesel güvenliğine istikrar kazandırabilmek amacıyla Ermenistan'la mevcut problemlerini çözme arayışına yönelmiştir. Ancak Türkiye bunu yaparken kendisine yeni bir kriz noktası çıkarmayarak, bölgede öncelikli devlet olarak tanımladığı Azerbaycan'ın çıkarlarını sürekli gözetmeye çalışacağını da belirtmiştir. Türkiye'nin bu girişimle ulaşmaya çalıştığı ikinci amacı, ülkenin dış politikasını uluslararası alanda baskı altına alan “soykırım” konusunda Türkiye lehine olması düşünülen sonuçları elde etmektir.

Çalışma, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 23 Ağustos 1990 tarihinden protokollerin imzalanması sonrasında başlayan onay sürecinin askıya alındığının açıklandığı 22 Nisan 2010'a kadar olan dönemi kapsamaktadır. Yaklaşık olarak yirmi yılı bulan bu zaman diliminde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin seyri, tarafların olaylar karşısındaki tutumları ve politika tercihleri ekseninde ele alınmıştır. Çalışma, temel olarak 10 Ekim 2009'da imzalanan protokollerin niçin sonuçsuz kaldığı sorusuna cevap aramaya çalışacağından, yakınlaşma sürecindeki somut adımların

başlangıç noktası olarak kabul edilen Ağustos 2008 sonrası gelişmeler diğer bölümlere oranla daha ayrıntılı biçimde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada detaylandırıldığı üzere, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinde Azerbaycan sürekli biçimde göz önünde bulundurulması gereken bir unsurdur. Türkiye'nin Ermenistan sınırını Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ'ın Ermeni kuvvetlerce işgaline tepki olarak kapattığı akla getirildiğinde bu sorunun çözümünün Türkiye ile Ermenistan arasındaki normalleşmenin parametrelerinden biri olduğu belirtilmelidir. Farklı bir deyişle, Türkiye bir anlamda Ermenistan ile ilişkilerinin geleceğini Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin seyrine bağlamıştır. Bu husus dışında, Azerbaycan, etnik, tarihsel ve kültürel alanlardaki yakınlığı, zengin enerji kaynakları ve jeopolitik konumu ile Türkiye'nin Kafkasya politikasının merkezinde yer almaktadır. Kısacası Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşma girişiminde Azerbaycan'ın tutumu büyük önem arz etmektedir. Türkiye'nin bölgede ulusal çıkarını en üst seviyeye taşımak amacıyla Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmeye çalıştığı düşünüldüğünde, Azerbaycan faktörünü sürekli gözeteceğini söylemek mümkündür. Bu nedenle de çalışmada, Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki Azerbaycan'ın rolü alt araştırma sorusuna cevap aranmaya çalışılacaktır.

Çalışmada ikincil kaynaklardan oluşan veriler kullanılmıştır. Çalışmanın verileri, araştırma konusu ile ilgili akademik makale, kitap ve derleme kitap bölümlerinin yanı sıra gazete, rapor, bildiri ve internetten haberlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca bir çok resmi belge, tutanak vb. dökümandan çalışmanın kapsamı doğrultusunda faydalanılmıştır.

Söz konusu tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türkiye'nin "yeni" dış politikasını oluşturan parametreler ve bu parametrelerin Kafkasya özelindeki okuması ele alınmıştır. Türkiye'nin dış politika hedefini oluşturan dinamikler ve ortaya koyulan yöntem aktararak ülkenin Ermenistan politikasındaki amaçlarının dayanak noktaları saptanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin 1990 ile 2008 arasındaki dönemi aktararak, yoğunlaşılacak konu öncesi çalışmanın bütünlüğünü sağlayacak çerçeve oluşturulmuştur. Bu bölümde Türkiye'nin Ermenistan politikası AK Parti öncesi ve sonrası olarak iki ayrı başlıkta incelenmiştir. Bu ayrıma gidilmesinde Türkiye'nin geleneksel dış politika anlayışı olarak ifade edilen 2000 öncesi dönem Ermenistan politikası ile AK Parti hükümetleri sonrası sık olarak dile getirilen "yeni" dış politikanın Ermenistan üzerindeki değişen ve süreklilik arzeden hususları değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Ağustos 2008 sonrası Kafkasya'da meydana gelen gelişmelerin Türkiye'yi ulusal çıkarları doğrultusunda Ermenistan üzerinde uygulanan politikalarda değişikliğine zorladığı, bu çerçevede Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşme çabası içerisine girdiği ve bunun neticesinde tarafların iki protokol etrafında mutabakata vardıkları aktarılmıştır. Ancak protokollerin açıklanması ve imzalanmasını izleyen dönemde Türkiye'nin bölgede varolan statükoyu değiştiremeyeceğini görmesi ve iki tarafın iç ve dış faktörlerin etkisi altında söz konusu anlaşma metinlerini askıya aldıkları ifade edilmiştir.

2. 2002 Sonrası Dönemde Türk Dış Politikasının Temel Parametreleri ve Bölgesel Yapılanmadaki Uygulamaları

Çalışmamızın odak noktası olan 2008 sonrası Türkiye-Ermenistan yakınlaşması ve sonrasındaki protokoller sürecini doğru bir şekilde analiz edebilmemiz için öncelikle Türkiye'nin dış politika parametrelerini ele almamız gerekmektedir. Bu bölümde, 2000 sonrası dönemde bölgesel ve küresel alanda uygulama imkanı bulan Türk dış politikasının temel dinamikleri incelenecektir. Bu dinamiklerin “yeni” ya da “geçmişin devamı” şeklinde sorgulaması yapılmayacak, Kasım 2002’de iktidara gelen AK Parti yönetiminin biçimlendirdiği şekliyle ifade edilmeye çalışılacaktır. Bu aşamada, AK Parti hükümetlerinin Kasım 2002’de kuruluşundan bugüne dek Türk dış politikasının genel çerçevesini Ahmet Davutoğlu’nun belirlediğinden hareketle, onun dış politikaya ilişkin temel yaklaşımları üzerinde durulacaktır.

2.1. Türkiye’nin “Yeni” Dış Politika Anlayışının Temel Dinamikleri

Soğuk Savaş döneminde Batı Bloku’nun “kanat ülke”si olarak bölgesel ve küresel alandaki dış politika tarzını belirleyen Türkiye, Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrası oluşan yeni dünya düzeninde kendini yeniden tanımlama ihtiyacı hissetmiştir. Uluslararası sistemdeki iki kutuplu yapının sona erdiği bu dönemde, devletleri sınırlayan konjonktürel etkiler ortadan kalkmış, blok içi baskılar azalmıştır. Bu sürecin Türkiye’ye ve içerisinde yer aldığı bölgelere de etkisi doğrudan olmuştur. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Balkanlar, Karadeniz Havzası, Kafkaslar, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu büyük güçlerin kontrolünden çıkmış, bölge ülkeleri

uluslararası sistemi tamamlayan birer aktör olarak dünya siyaset sahnesine çıkmaya başlamışlardır.

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti, geçmiş dönemdeki dış politika esaslarını ve uygulamalarını sorgulamaya başlamıştır. Türk dış politikasının geleceğine yönelik yeni paradigmalara ortaya atıldığı bu dönemde, geleneksel dış politika anlayışı ve/veya uygulanış biçimi eleştirilmiş, farklı alternatifler ve açılımlar tartışılmıştır. İşte Türkiye'nin "yeni" olarak adlandırılan dış politika esasları bu gelişmeler üzerine şekillenmiş ve 2002 sonrası dönemde uygulama imkanı kazanmaya başlamıştır (Bal 2010: 46). Ancak üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, özellikle 1999-2002 yıllarını kapsayan son Dışişleri Bakanlığı döneminde İsmail Cem'in Türkiye'nin 2002 sonrasında kuramsal olarak bir çerçeveye oturtulmaya çalışılan yeni dış politika anlayışına verdiği katkılardır. İsmail Cem, Türkiye'nin salt Batı eksenli dış politika çizgisini sorgulayarak, "medeniyetler arası işbirliği" tezini ortaya atmış, komşu ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi noktasında Yunanistan örneğinde olduğu gibi yoğun çaba içerisine girmiş, Türkiye'nin geleneksel "statükocu" dış politika tarzını eleştirmiş ve ülkenin tarihsel geçmişinin hesaba katılarak yeniden tanımlanması gerektiğini belirtmiştir (Cem 2009). İsmail Cem'in bütün bu düşünsel fikirleri ve Yunanistan ile ilişkilerin iyileştirilmesindeki somut girişimi, 1990'lardaki arayışların bir sonucu olduğu gibi, Türkiye'nin 2002 sonrasında kuramsal bir bütünlük kazandırılmaya çalışılan dış politika stratejisi de, 1997-2002 arasındaki dönemde elde edilen kazanımların bir yansıması olarak ifade edilebilir.

Görüldüğü gibi "yeni" dış politika söyleminin ortaya çıkışı, geleneksel anlayışın eleştirisinden doğmuştur. Kasım 2002'de Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'nin tek başına iktidara gelmesi sonrasında da Türk dış

politikasındaki arayışlar devam etmiştir. Bu dönem içerisinde Türk dış politikasında bir değişiklik olup olmayacağına ilişkin bir soru karşısında açıklamada bulunan AK Parti Genel Başkanı ve ilerleyen dönemde başbakanlık koltuğuna oturacak olan Recep Tayyip Erdoğan: “Dış politikada veya iç politikada bir statükoyu koruma gayreti içinde değiliz. Bu statükonun değişmesi gerekir. Bu bir stratejidir, taktikler silsilesidir.” şeklinde görüş bildirmiştir (Adalet ve Kalkınma Partisi 2002). AK Parti’nin dış politikaya ilişkin yaklaşımının bu yönde olması dış politika yapımındaki değişimin devam edeceği izlenimini uyandırmıştır. Türkiye’deki 2007 seçimlerinin ardından da AK Parti hükümetinin göreve devam etmesi dış politika yapım sürecinde temel aktör olarak hükümetin ön plana çıkmasını sağlamış, bu durum da “yeni” olarak nitelendirilen fikirlerin dış politikada daha geniş uygulama imkanı bulması sonucunu doğurmuştur (Özcan 2012).

AK Parti iktidarının dış politika yapım sürecinde giderek hakimiyeti üzerine aldığı bu dönemde, dış politikanın genel çerçevesini, Başbakan Dışişleri Başdanışmanı, uluslararası ilişkiler akademisyeni Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu’nun belirlediğini söyleyebiliriz. Davutoğlu için varılan bu yargıda, Türk dış politikasının geleneksel çizgisini eleştiren ve bunun yerine yeni açılımlar getirilmesi gerektiğini söyleyen bir akademisyen olarak tanınmasının yanında, meclis dışından Mayıs 2009’da Dışişleri Bakanı olarak atanması da etkili olmuştur. Nitekim Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, partisinin grup toplantısında Davutoğlu’nun dışişleri bakanlığına getirilmesine yönelik:

İçinden geçtiğimiz bu süreçte dış politikada çok önemli adımları kararlı bir şekilde atmamız gerekiyor ve bu konuda da bizler hakikaten çok önemli yükü almış, bizlerle beraber şahsen benim başmüşavirim olarak bu süreçte önemli görevler üstlenmiş olan arkadaşımızı bu göreve ehliyeti, liyakati buna elverdiği için, sadece teoride değil, pratikte de birçok faydasını

yaşadığımız için arkadaşımızı dışişleri bakanı yaptık (T.B.M.M. AK Parti Grup Başkanlığı 2009)

şeklinde görüş belirtmiş, Ahmet Davutoğlu'nun dış politika oluşum sürecindeki ağırlığına vurgu yapmıştır.

Bu çerçevede, 2002 sonrasında AK Parti iktidarı ile oluşan dış politika anlayışının genel çizgisini Ahmet Davutoğlu'nun belirlediğinden hareketle, onun Türk dış politikasına yönelik görüşlerini ortaya koyarak, son dönem dış politika parametreleri üzerinde çıkarımlarda bulunabiliriz.

Türk dış politikasının temel dinamiklerini ortaya koymadan önce söz konusu dinamiklerin çıkış noktasını, arkaplanını teşkil eden “stratejik derinlik” kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. “Türkiye'nin tarihsel ve coğrafi derinliği üzerine kurulan stratejik derinlik, ülkenin jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik düzeylerde sahip olduğu konumunun dünya siyaseti ve uluslararası dönüşümü açısından oldukça önemli olduğu varsayımına dayanır” (Yeşiltaş ve Balcı 2011: 12). Türkiye'ye jeopolitik konumu itibarıyla büyük önem atfeden Davutoğlu, *Stratejik Derinlik* adlı kitabında Türkiye'yi şöyle tanımlamıştır:

Türkiye jeopolitik açıdan kara ve deniz güç merkezlerinin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusundaki hakimiyet alanı mücadelelerinin ve geçiş bölgelerinin merkezi konumunda bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda Avrasya merkez kara kütesini sıcak denizlere ve Afrika'ya bağlayan iki önemli kara geçiş bölgesi (Balkanlar ve Kafkaslar) ve deniz geçiş bölgesi (Boğazlar) Türkiye'de kesişmekte ve bu bölgeleri jeoekonomik kaynak merkezleri olan Ortadoğu ve Hazar bölgesine bağlamaktadır. Doğu-batı kuşağında ise Anadolu yarımadası, Avrasya anakitasını kuşatan stratejik yarımada kuşağının en önemli halkasıdır (Davutoğlu 2001: 116).

Türkiye'nin coğrafi konumu itibariyle “merkez ülke” olarak değerlendirilmesi gerektiği üzerinde duran Davutoğlu, Türkiye'nin tanımlanmasının bir diğer ayağını oluşturan “Tarihi Miras” konusunda ise ülkenin Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerinde kurulmasından hareketle, gerek siyasal gerekse de kültürel alanda ülkenin geçmişteki devlet geleneğine vurgu yapmaktadır. Davutoğlu, sahip olunan bu tarihsel birikimin, dünyadaki diğer toplumlardan farklı olarak Türkiye'yi bir adım öne çıkardığını, bu “potansiyel” olgunun dış politika yapımına büyük katkılar sağlayacağını savunmaktadır. Türkiye'yi jeopolitik açıdan “dünya anakıtasının ana kavşak noktalarını içinde barındıran yer”, tarihsel olarak da “özgün ve uzun ömürlü siyasi düzen kuran bir medeniyetin devamı” olarak tanımlayan Davutoğlu, dış politika perspektifini mekan (coğrafi konum) ve zaman (tarihsel süreklilik) temelleri üzerinden inşaa etmiştir (Davutoğlu 2001: 81-84).

Türkiye'nin geleneksel “batıcı” dış politika stratejisini eleştiren ve ilişkilerde çok yönlülüğü esas alan bir yaklaşımın benimsenilmesi gerektiğini belirten Davutoğlu, böyle bir dış politika planlamasının, Türkiye'nin jeopolitik ve jeokültürel önemini ortaya koymada katkı sağlayacağını, böylece Batı nezdinde Türkiye'nin ağırlığının artacağını düşünmektedir. Davutoğlu'na göre Batı ve kurumları ile olan ilişkiler, Türkiye'nin “yenilenen” coğrafi ve tarihsel güç tanımlamaları ile doğru orantılı bir şekilde yeniden ele alınmalı, ülkeyi bölgesel ve küresel alanda sınırlandıran, kutuplaştıran yapılardan uzak durulmalıdır. Dış politika yapımı mümkün olduğunca, barışçı bir yaklaşım tarzı benimseyerek ikili ve çok taraflı ilişkilere istikrar kazandırmak, sonrasında ise, çok yönlülüğü esas alacak işbirliği olanaklarının artırılması üzerine kurulmalıdır. Bu çerçevede ele alındığında, Türk dış politikasının nihai amacı asla ve asla Türkiye'yi batı uluslar topluluğunun bir

üyesi yapmak olamaz. Bu, ancak amaçlardan bir tanesi olabilir. Önemli olan Türkiye'nin ulusal gücünün artmasında diğer aktörlerle geliştirilmiş olan ilişkilerin araşsal bir şekilde kullanılmasıdır. Bu açıdan, AB üyelik süreci, ABD ile stratejik ortaklık, Rusya ile enerji işbirliği ve diğer bölge ülkeleri ile geliştirilen ilişkiler araçtır (Oğuzlu 2009: 44).

Soğuk Savaş dönemindeki “statükocu” dış politika stratejisi ile Türkiye'nin coğrafi konumu ve tarihi mirasını kullanamadığına dikkat çeken Davutoğlu, bu durumu; “Türkiye ancak ve ancak zengin tarihi birikimini, jeopolitik ve jeoekonomik imkanlarını etkin ve tutarlı bir iç siyasi yenilenme ile birleştirebildiği takdirde gelecek yüzyılda uluslararası konumunu güçlendirme ve etki alanını oluşturma imkanına sahip olabilir.” şeklinde ifade ederek Türk dış politikasının hedeflerine ulaşılabilmesi için tutarlı bir stratejiye gereksinim duyduğunu işaret etmiştir (Davutoğlu 2001: 78-79).

Davutoğlu'nun güçlü ve etki alanı kurabilen bir devlet yaratılabilmesi için üzerinde durduğu “zengin ve tutarlı iç siyasi yenilenme” fikri, başarılı bir dış politika için olmazsa olmaz önkoşul olarak görülmüştür. Bu bakımdan “yeni” dış politika vizyonunun temel parametreleri olarak da ifade edilecek bu yenilenmenin hangi dinamiklerden oluştuğu büyük önem taşımaktadır. Davutoğlu bu dinamikleri, akademisyen olduğu dönemden Dışişleri Bakanlığı döneminde ve sonrasında çeşitli vesilelerle yazılı ve sözlü olarak ifade etmiştir. Şimdi dış politikaya yön veren bu dinamiklerden öne çıkanları Davutoğlu'nun anlamlandırdığı şekilde ele almaya çalışacağız.

Bu dinamiklerden birincisi, Türkiye’de özgürlük-güvenlik dengesinin sağlanmasıdır. Bu anlayışın ilk ayağına göre, iç politikada özgürlükler arttırılmalı, demokrasi ve insan hakları hakim kılınarak siyasal islam ve etnik temelli ayrılıkçı sorunlar bitirilmelidir. Böylece Türkiye içerideki sorunlarla enerjisini tüketmeyecek, bölgesindeki gelişmeleri de doğru bir şekilde değerlendirme olanağına sahip olabilecektir. İç huzursuzluk noktalarının ortadan kalktığı, özgürlük temelli politikaların uygulandığı Türkiye de, bu sayede güvenliğini sağlamış olacaktır. Bu dinamiğin ikinci ayağında ise, uluslararası boyut üzerinde durulmuştur. Bu anlayışın başarılı bir şekilde uygulanması halinde, coğrafi ve tarihsel olarak bölgesinde merkez ülke konumunda olan Türkiye, diğer ülkelere de model olacaktır. (Davutoğlu 2004). Etnik ve dini çatışmalar, ekonomik ve siyasal istikrarsızlık ile demokrasi ve insan hakları gibi olguların hakim kılınamaması gibi bir çok sorun noktaları barındıran ülkeler tarafından çevrelenen Türkiye’nin tek başına güven ve refah içinde yaşaması mümkün gözükmemektedir. Bu açıdan söz konusu parametrenin gerçekleştirilmesinde yumuşak güç unsuru da büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, “Diğerlerinin senin istediğin sonuçları istemelerini sağlamak” şeklinde tanımlanan yumuşak gücün, değer ve kültür politikaları ile etkin bir şekilde kullanılmasına odaklanılmıştır (Nye 2005: 15). Kamu diplomasisinin yanı sıra iki ve çok taraflı diplomasi yöntemlerini hükümet politikası olarak geliştiren Türkiye’nin kendi iç politikasında kuracağı uyumun diğer ülkeler tarafında da takip edilmesi ve bu şekilde de üzerinde yaşanılan bölgenin istikrara kavuşması tasarlanmıştır (Kalın 2010).

Türkiye’nin yeni dış politika anlayışını yansıtan ikinci dinamik, komşularla sıfır sorun anlayışıdır. Bu ilke, “Türkiye’nin dört bir tarafı düşmanlarla çevrilidir

psikolojisinden ve buna bağlı gelişen defansif refleksten kurtulup, bütün komşuları ile ilişkilerini iyi düzeye getiren bir ülke olma üzerine kuruludur” (Davutoğlu 2004). Bu anlamda komşularla sıfır sorun anlayışıyla, Türkiye’nin aralarında ihtilaf noktaları olan komşu ülkeleri ile mevcut sorunların çözümü için mzakare ederek problemlerinin ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. zgrlk-güvenlik dengesi anlayışının da bölge üzerinde kalıcı olması için büyük önem arzeden bu ilke, Türkiye’nin kendi komşuları ile ilişkilerini düzenlemenin yanı sıra, çeşitli noktalarda sorunlar yaşıyan bölge ülkelerinin de ikili sorunlarına katkıda bulunma amacı taşıır. Türkiye halkının etnik olarak melez bir yapıda olduğunu belirten Davutoğlu, komşular arasındaki krizlerin kuşkusuz ülkedeki Arnavut, Çeçen, Çerkez veya Azeri toplumlari da harekete geçirdiğini savunmaktadır. Bu bakımdan komşu ülkeler arasındaki sorunlar etnik yada dini faktörler sebebiyle Türkiye’yi de ciddi olarak etkilemektedir. Davutoğlu’na göre Türkiye, sorunların çözümü adına sürece aktif bir şekilde müdahil olmalı, ülkeler arasında “arabuluculuk” faaliyetine girişerek problemlerin ortadan kaldırılmasına katkı sağlamalıdır. Çünkü sonrasında oluşacak barış ortamı sayesinde bölge halkı bir anlamda rahatlayacak, kaynaklar ekonomi, bilim ve eğitim gibi alanlara aktarılarak Türkiye’nin de içinde bulunduğu barış ve istikrar kuşaağı oluşturulacaktır (Davutoğlu 2010). Bu bakımdan komşularla sıfır sorun politikasının herkes için eşıit güvenlik, farklı kültürlerin saygı içinde bir arada yaşaması, ekonomik entegrasyon, en yüksek düzeyde siyasi işbirliği oluşturma, en yüksek düzeyde bölgesel bilinç ve istikrar ile güvenlik işbirliği ilişkisinin iyi şekilde kurulması amaçlarına hizmet ettiği söylenebilir (Zentrk 2010). Bölge ülkelerle varolan problemlerin çözümünün de çok ötesinde, pek çok alanda ikili ve çoklu işbirliği imkanlarının yaratılmasını isteyen bu anlayış, ülkeler arasındaki karşıllık bağımlılığın hakim kılınmasını amaçlamaktadır. lkeler arasında özellikle ekonomik

ilişkilerde artacak bu karşılıklı bağımlılık, oluşturulması düşünülen barış ve istikrar kuşağının sigortası olacak, bunun sonucunda da bölgesel entegrasyon kaçınılmaz olacaktır.

Üçüncü dinamik, bölgesel odaklı dış politika anlayışıdır. Komşularla sıfır sorun politikasının tamamlayıcısı olarak da nitelendirebileceğimiz bu ilke, Türkiye’yi merkez ülke yapan coğrafi konumu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgedeki en büyük mirasçısı olunması sebebiyle doğan tarihsel sorumluluğun yönlendirmesiyle ortaya çıkmıştır. Türkiye’nin aynı anda Balkan, Kafkas, Ortadoğu, Karadeniz ve Akdeniz ülkesi olması sebebiyle sorunlu ilişkilere sahip olunan ülkelerle sorunların çözülmesi, ardından ilişkileri sürekli kılacak şekilde çoklu düzeylerde işbirliği noktalarının oluşturulması amaçlanmıştır (“Dışişleri Bakanı Davutoğlu” 2009). Bu ilkenin gerçekleştirilmesi, komşularla sıfır sorun politikasındaki bölgesel entegrasyon hedefini ulaşılabilir kılacaktır. Bölgesel odaklı dış politikanın etkin bir şekilde uygulanması durumunda Türkiye sadece kendisini güvence altına almış olmayacak, bölgenin de güvenlik ve istikrarının sağlanmasına katkı sağlayacağı için çevresindeki ülkelerin güvenini sağlayacak, bu durum da Türkiye’nin “düzen kurucu ülke” olma hedefine ulaşmada katkı sağlayacaktır (Davutoğlu 2008).

Türkiye’nin “yeni” dış politika perspektifini oluşturan dördüncü dinamiği çok boyutlu dış politika anlayışıdır. Bu politikanın kaynağını Türkiye’nin “merkez ülke” olarak tanımlanması oluşturmaktadır. Bu bakımdan Türkiye bu konumunun verdiği bir özgüvenle, hem içinde yaşadığı coğrafyaya hem de dünyanın değişik bölgelerine katkıda bulunabilecek, demokrasi, güvenlik gibi unsurların gelişmesinde etkin rol oynayabilecektir (Aras 2006). 11 Eylül 2001 sonrası uluslararası sistemin değişen

şartları neticesinde ülkenin statik ve tek boyutlu bir dış politika izlemesi, ulusal çıkar açısından doğru bulunmayarak değişik kulvarlarda çok boyutlu bir dış politika yürütülmesi önerilmiştir. Bu açıdan “Rusya ve AB ile eşzamanlı biçimde ortak çıkar alanları geliştirebilmek, komşularla yakın işbirliği tesis etmek ve bu arada ABD ile stratejik işbirliği tesis etmek” söz konusu politikanın hedefini oluşturmaktadır (Davutoğlu 2004). Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken, girişilen ilişkilerde hiçbirini diğerine alternatif olarak göstermemek ve bir tarafa ölçsüz ağırlık vererek sağlanan dengeyi bozmamaktır. Küresel aktörler ve bölge ülkelerle geliştirilen ilişkiler birbirlerine karşı olarak sunulmamalı, tüm politikalar bir bütünün parçası olacak şekilde birbirlerini tamamlayacak faktörlerden oluşmalıdır (Davutoğlu 2004). Bu çerçevede çok boyutlu dış politika anlayışı, Türkiye’nin geleneksel “batıcı” çizgisinden kopuş olarak görülmemeli, küreselleşen dünyanın değişen şartları ile uyumlu olarak, ulusal çıkar prensibinin geniş bir ekseninde ele alınması, şeklinde değerlendirilmelidir (Kardaş 2011).

Beşinci dinamik olarak ritmik diplomasi öne çıkmaktadır. Bu anlayış, diplomatik faaliyetlerin çok boyutlu dış politika tarzına uygun bir şekilde, uluslararası politikadaki tüm aktörleri kapsayacak geniş bir perspektifte değerlendirilmesi olarak ifade edilebilir. (Oğuzlu 2009: 46). Günümüz uluslararası konjonktürünün sürekli değişmesi sebebiyle, dış politikada en kısa sürede en doğru kararın verilmesine çalışılmaktadır. Bir de buna “merkez ülke” olmanın verdiği sorumluluk duygusu eklenen Türkiye, aynı anda birçok problemle ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu sebepten ötürü söz konusu ülke ritmik diplomasisinde, “günbegün sürekli presle, sürekli takiple günlük adımlarını doğru atmak” durumda kalmaktadır (Davutoğlu 2005). “Çok boyutlu, canlı ve sahada varlık gösteren

diplomasi tarzı” olarak nitelendirilen (Aras 2012) bu faaliyet, hareketin yanısıra uyumu da öne çıkarmıştır. Bu sürecin dengeli olması gerektiğini ifade eden Davutoğlu:

Ritimden kasıt hem uyum olacak, hem hareket olacak. Hareket olur uyum olmazsa o hareket kaos da çıkarabilir. Gereksiz öne çıkışlar, gereksiz riskler de getirebilir. Ama ritim olur, hareket de olmaz yerinde sayarsanız bir sonuç alamazsınız. Uyum da olacak. Ama mükemmel bir uyum olsun deyip hep uyumu beklerseniz hareket de olmaz (“Davutoğlu’nun Ritmik Diplomasisi” 2009)

şeklinde görüş bildirerek ritmik diplomasi ile uyum ve hareketin birleştirilmeye çalışıldığını ifade etmiştir.

Altıncı ve son temel dinamik olarak proaktif diplomasi prensibi öne çıkartılabilir. Bu anlayışın amacı, “sorunların çıkmasını beklemeden, potansiyel sorun alanlarına müdahale etmek ve tarafları mümkün olan en kısa zaman içinde ortak bir noktaya getirmektir” (Oğuzlu 2009: 45). Bu dinamiğe göre Türkiye, “başta yakın coğrafi havzasında ortaya çıkan siyasal krizleri önlemeyi ve bunların çözümüne etkin rol oynamayı hedefleyen bir dış politika benimsemelidir” (Yeşiltaş ve Balcı 2011: 15). Bu çerçevede, proaktif diplomasinin dış politikada pratik uygulaması olarak nitelendirilebilecek “arabuluculuk” üzerinde de durmak gerekmektedir. Arabuluculuk, çatışmaların önlenmesi amacıyla “ülkeler ve belli durumlarda ülke içindeki çatışan gruplar arasında içinde buldukları krizden çıkmaları amacıyla taraflar arasında diplomatik diyalogun sürmesi için çaba sarfetmek” şeklinde tanımlanabilir (Yeşiltaş ve Balcı 2011: 24). Bölgesinde meydana gelen ihtilaf noktalarına coğrafi konumu ve tarihsel mirası sebebiyle sırtını dönemeyen Türkiye, kendi güvenliğini sağlamak amacıyla arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmayı, proaktif diplomasisinin bir gereği olarak görmüştür.

Türkiye'nin “yeni” dış politika anlayışını ortaya koyan dinamiklerin yanı sıra, bu politikaların uygulanması sırasında izlenecek tutum da büyük önem kazanmaktadır. Ahmet Davutoğlu'nun vizyon odaklılık, tutarlılık-sistematiklik ve yumuşak gücün hakim kılınması olarak dile getirdiği bu üç temel yaklaşım tarzı benimsenerek, söz konusu dinamiklerin uygulanması gerektiği üzerinde durulmuştur (Davutoğlu 2010).

Türkiye dış politikasında, evrensel ilkeler ile yerel değerleri birleştirerek, bölge üzerinde demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi normların hakim kılınmasını amaçlanmaktadır. Bu nedenle dış politika yapımında, ulusal çıkarların korunması kadar, küresel değerlerin benimsenmesi konusu da ağırlık taşıyan bir konudur. Bu bakımdan ulusal çıkarlar ile küresel değerlerin uyuşmasına özellikle dikkat edilmektedir. Bu durum, ortaya koyulan dış politikanın uluslararası çevrelerce meşruiyet kazanmasını sağlamasının yanısıra, Türkiye'nin küresel bir aktörün sorumluluklarını üstlenebilen, tutarlı ve değer odaklı bir ülke olarak tanınması bakımından da önemlidir. Kendisini bölgesinde “merkez ülke” olarak tanımlayan Türkiye, siyasi, ekonomik ve kültürel imkanlarını etkin bir şekilde kullanarak, Davutoğlu'nun deyimiyile “Akil ülke” olmayı hedeflemektedir. Bölgesel ya da küresel düzeyde meydana gelen ekonomik, etnik, dini faktörlerden kaynaklanan kriz noktalarında, ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olunması, çatışmaların sona erdirilmesi gibi çözümler üretebilen ülke olarak tanımlanan bu kavram, Türkiye'nin dış politikasında ulaşmak istediği hedef noktasını yansıtmaktadır (Davutoğlu 2012b).

Bölgesel politikadaki somut hedeflerini, ihtilaf noktalarının sona erdirilmesi, diyalog ve uzlaşma ile geliştirilen ilişkiler neticesinde ülkeler arası ekonomik karşılıklı bağımlılığın üst seviyelere çıkartılmasında öncül rol oynayarak devletlerin birbirlerine entegre bir hal almasının sağlanması ve halkın meşru taleplerini karşılayan yönetimlerin hakim olduğu bir bölgesel düzen için çalışılması şeklinde açıklayan Türkiye, küresel politikalarında ise, Birleşmiş Milletler'in sınırlı sayıdaki devleti karar verici olarak tayin eden yaklaşımının aksine uluslararası sistemdeki tüm aktörlerin etkin bir şekilde varlık gösterebildiği, devletler arası diyalogun hakim olduğu, eşitlik, adalet ve paylaşım gibi değerlerin siyasal, ekonomik ve kültürel alanda hakim kılındığı bir düzenin inşaa edilmesini hedeflemektedir (Davutoğlu 2012a).

Türkiye'nin "yeni" dış politika anlayışını oluşturan temel ilkeler ve ülkenin bu ilkeler etrafında gerçekleştirmek istediği hedefler, genel hatları ile ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu noktadan itibaren Türkiye'nin "yeni" dış politikasının, Güney Kafkasya'ya yönelik bakışının nasıl olduğu, bölgeye ne gibi açılımlar getirdiği tartışılacaktır.

2.2. Dış Politika Anlayışının Kafkaslar Özelindeki Okuması ve Ermenistan Boyutu

Türkiye'nin Kafkasya coğrafyasına ilişkin yaklaşımını değerlendirebilmemiz için öncelikle Kafkaslar'ın “yeni” dış politika yapımında nasıl tanımlandığını açıklamamız gerekmektedir. 2002 sonrası dış politika parametrelerinin belirlenmesinde başrolde yer alan Ahmet Davutoğlu, dış politikada öne sürdüğü tutum ve yaklaşımların yanı sıra, bu politikaların uygulanması noktasında da, jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel unsurları ilk sırada tutmuştur. Bu çerçevede uluslararası çevreye açılabilme ve hedeflediği “akıl ülke” konumuna ulaşılabilme için bir dış politika stratejisi belirleyen Davutoğlu, Türkiye'nin coğrafi ve tarihsel konumunu dikkate alarak oluşturduğu bu strateji öncelik sırasına göre şu şekilde ifade edilmiştir:

- Yakın kara havzası: Balkanlar – Ortadoğu – Kafkaslar
- Yakın deniz havzası: Karadeniz – Adriyatik – Doğu Akdeniz – Kızıldeniz – Körfez – Hazar Denizi
- Yakın kıta havzası: Avrupa – Kuzey Afrika – Güney Asya – Orta ve Doğu Asya

(Davutoğlu 2001: 118).

Bu açıdan bakıldığında, bölgesel ve küresel açılımın ilk ayağını “yakın kara havzası” oluşturmaktadır. Türkiye'yi “merkez ülke” olarak tanımlayan yaklaşımın temelini çevre ülkeler ve bölgelerin oluşturduğu düşünüldüğünde bu coğrafyaya büyük önem verilmekte, Türkiye'nin siyasi, ekonomik, kültürel alanlardaki bölgesel yeterliliği, bu havzada gerçekleştireceği etkinliğe ve performansa bağlanmaktadır.

Ülkenin ulusal güvenliği noktasında da bu havzayı ön plana çıkaran Davutoğlu; etnik, siyasi, dini faktörler sebebiyle sürekli sıcak çatışmaların, donmuş krizlerin odağı olan bu havzanın istikrarlı bir yapıya sahip olmasını, ülkenin bütünlüğünün korunması ve dünyaya açılma hedefi açısından öncelikli görmektedir (Davutoğlu 2001: 119).

Yakın kara havzasının alt bölgesi konumundaki Kafkaslar üzerine yapılan değerlendirmeler de bu noktada paralellik göstermektedir. Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin Kafkasya ile olan sınırını NATO-Varşova Paktı sınırı olarak nitelendiren Davutoğlu, Kafkaslar ile Doğu Anadolu'nun suni bir stratejik sınır ile ayrıldığını ifade etmiştir. Bu dönemde, iki kutuplu uluslararası sistemden kaynaklanan görece istikrarlı bir yapı hakim iken, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası oluşan yeni düzende, etnik ve dini farklılıklar bölge ülkeleri arasındaki çatışmaları tırmandırmıştır. Bu çerçevede, Kafkaslar coğrafyasında bölgesel dengeleri gözeten, ulusal çıkarlar doğrultusunda belirlenen öncelikler doğrultusunda tutarlı bir anlayış geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. (Davutoğlu 2001: 125).

Kafkaslar politikasında Azerbaycan, öncelikli ülkeler arasında ilk sıraya oturtulmuştur. Nitekim Davutoğlu'nun ifadesi ile,

Azerbaycan Türkiye için genel olarak Kafkaslar'da, özel olarak da Güney Kafkasya'da en önemli stratejik müttefiktir. Bölgesel bağlantılar açısından mukayese yapmak gerekirse Kafkaslar'da Azerbaycan, Balkanlar'da ise Arnavutluk istikrarlı ve güçlü bir bölgesel konum kazanmadıkça, Türkiye'nin her iki bölgedeki ağırlığını arttırabilmesi de, yakın deniz havzası içinde olmakla birlikte sınır-ötesi etkinlik alanları içinde kalan Adriyatik ve Hazar'a yönelik politikalar geliştirebilmesi de mümkün olamaz (Davutoğlu 2001: 127-128)

şeklinde ortaya konmuştur.

Türkiye'nin geçmiş dönemlerdeki Kafkaslar politikasının eksiklikler barındırdığını ve yeniden yapılandırılması gerektiğini belirten Davutoğlu, bu yanlışlığın temelini 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na dayandırmaktadır. Bu savaşta alınan mağlubiyetin Türk devlet adamlarında “psikolojik çekingenlik” sonucunu doğurduğu yorumunda bulunan Davutoğlu, bu sebepten ötürü de Kafkaslara özel bir strateji geliştirilemediğini belirtmiştir (Davutoğlu 1995). Soğuk Savaş sonrası bölgenin değişen dinamiklerinin de doğru okunamamasına neden olduğu düşünülen bu psikolojik unsur, Türkiye'nin bölge üzerindeki politikalarında geç kalmasına sebep olmuştur. Bu yüzden de Kafkasya coğrafyası sağlıklı bir şekilde okunamamış, bölge sadece Azeri-Ermeni Savaşı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği önem göz önüne alındığında kuşkusuz bu savaş büyük önem arz etmektedir. Ancak Türkiye'nin kapsamlı bir temelde tutarlı ilişkiler çerçevesinde geliştireceği dış politikanın, uzun vadede tüm bölge ülkelerine olumlu yansımaları olacağı belirtilmiştir. (Davutoğlu 2001: 128).

Bu çerçevede Davutoğlu, Kafkaslar üzerindeki “yeni” vizyonu şu şekilde ele almıştır:

Türkiye'nin bölgesel anlamda daha büyük ölçekli dış politika ufuklarına açılması öncelikle yakın kara havzası ile irtibatını sağlayan sınır komşuları ile olan ilişkilerini yeniden düzenlemesine bağlıdır. Yakın komşuları ile sürekli bunalımlar yaşayan bir ülkenin bu sınırları aşan bölgesel ve küresel politikalar üretebilmesi imkansızdır. ... hem Gürcistan, hem Ermenistan, hem de İran ile gergin ilişkiler içinde olunması değişik alternatiflere açık bir Kafkaslar politikası takip edilmesini güçleştirir. ... Türkiye'nin son yıllardaki en büyük dış politika açmazı, Gürcistan hariç bütün komşuları ile

konjonktürel gerginlikler yaşadığı bir süreç içinde bölgesel politikalar üretme çabası içinde girilmiş olmasıdır (2001: 143-144).

Bu açıdan değerlendirildiğinde, Türkiye'nin hedeflerine ulaşabilmesi için dış politikasında çok yönlülüğü esas alması, uzun ve zorlu bir süreç gerektirmesine rağmen mümkün olduğunca ilişkilerin geliştirilmesi noktasında çalışması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Bu anlamda Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesi de büyük önem taşımaktadır. Ermenistan ile başlıca ihtilaf noktalarını oluşturan Dağlık Karabağ Sorunu ve 1915 Olayları'na ilişkin "soykırım" iddiaları dışında, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu altında asırlarca yaşamış bir toplum olarak, Türkiye karşısında "güven bunalımı" yaşadığını belirten Davutoğlu, bu güvensizliğin doğurduğu psikolojik etkinin ikili ilişkilerin önünü tıkadığını düşünmektedir. Nitekim bu durumun ortadan kaldırılması için Davutoğlu;

Bu engelin aşılması birbirine paralel iki politikanın birden devreye sokulması ile mümkündür. Türkiye bir taraftan yakın kara havzasında bölgesel güvenlik ve işbirliği alanındaki çalışmalara öncülük ederken diğer yandan özellikle kendisini güçlü hissettiği ekonomik ve kültürel alanlarda karşılıklı bağımlılık ilişkisini güçlendirecek adımlar atmalıdır (2001: 145)

şeklinde bir yaklaşım sunarak, gerek Ermenistan özelinde, gerekse de tüm bölge politikalarında, proaktif bir şekilde, işbirliği ve katılımı amaçlayan çözüm merkezli bir dış politika perspektifi izlenmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde Türkiye, Kafkasya'ya yönelik politikalarında "yeni" dış politikasını oluşturan temel dinamiklerle uyumlu bir şekilde, güvenlik-özgürlük dengesini sağlayarak, bölgenin istikrara kavuşturulmasını hedeflemiş, komşularla sıfır sorun bağlamında Ermenistan ile kuracağı ilişkileri Azerbaycan ile varolan ilişkilerini sarsmayacak şekilde yeniden düzenlenmesi

gerektiği anlayışını taşıyan, Kafkasya coğrafyasına yönelik girişimlerinde diğer bölgesel güçlerin (Rusya ve İnan) de katılımını sağlayabilen bölgesel odaklı bir dış politika stratejisi benimsemiştir.

3. Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Genel Çerçevesi

Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki 2008 sonrası gelişmelerin daha sağlıklı bir biçimde değerlendirilebilmesi için ülkelerin geçmiş dönemdeki ikili ilişkilerinin üzerinde durulması zaruridir. Bu amaçla birinci kısımda ilişkilerin ilk on yılı ele alınmış, ülkelerin birbirlerine karşı tutumları devlet yetkililerinin söylem ve uygulamalarından hareketle yansıtılmaya çalışılmıştır. Ardından Türkiye ve Ermenistan arasındaki başlıca sorun noktaları ve bu sorunların kaynağı, üçüncü ülkelerin iki ülke ilişkilerine etkisi ve diğer faktörler kronolojik sıra ile ele alınmaya çalışılmıştır. İkinci kısımda ise, 2008’de Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasındaki somut girişimleri başlatan AK Parti hükümetinin 2002-2008 yılları arası dönemde Ermenistan ile giriştiği dış politika uygulamaları ortaya konmaya çalışılmıştır.

3.1. Bağımsızlık Döneminden 2000'lere Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Türkiye, Soyvetler Birliği'nin parçalanma dönemine girmesinin ardından Kafkasya üzerindeki politikasını bağımsızlığını kazanan ülkelerin, kendi içinde istikrarı sağlamış, barış ve işbirliğine taraf, siyasi ve sosyal olarak batılı değerlere yakın, batı kurumları içerisinde yer alabilecek birer aktör olması için çaba göstermiştir. Bu politikanın izlenmesinde, Türkiye'nin batı kurumları içerisinde yer alan bir Kafkasya ülkesi olarak bölge üzerinde “model ülke” olarak öne çıkacağıının düşünülmesinin yanı sıra batı nezdinde meşruiyet kazanmak amacı ile de tercih edilmiştir (Demir 2006).

Bu çerçevede Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerinde bölgesel hedefler doğrultusunda hareket etmeye çalışmış, söz konusu ülkenin bağımsızlığını dahi ilan etmeden ikili ilişkilerin geliştirilmesi için çaba içerisinde olmuştur. Bu anlamda Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'ın Nisan 1991'deki Erivan ziyareti önemli yer tutmaktadır. Ziyarete Türkiye'nin Ermenistan'a karşı hiçbir şekilde olumsuz bir tutum içinde olunmadığı, her alanda ilişkilerin geliştirilmesi arzusunda olduğu mesajı verilmiştir. Ermenistan tarafından da olumlu karşılanan bu ziyaret, iki ülkenin sınır ticaretine başlaması ve sınır kapılarının açılması gibi ekonomik işbirliği alanlarının görüşülmesi şeklinde gerçekleşmiştir ("Ermenilerden Sıcak Yaklaşım" 1991).

Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsız bir aktör olarak Kafkasya coğrafyasında varlık gösterecek Ermenistan karşısında gerginlikten uzak, işbirliği olanakları çerçevesinde ilişki geliştirmek isteyen Türkiye, aynı karşılığı Erivan'dan da bulmuştur. Mayıs 1991'deki Fransa ziyareti sırasında açıklamalarda bulunan Ermenistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi Başkanı Levon Ter-Petrosyan, Türkiye başta olmak üzere komşularla iyi ilişkiler kurulmadan tam bağımsızlığa ulaşılmamasının mümkün olamayacağını belirterek, ABD, Fransa gibi ülkelerde yaşayan Ermenilerden Türkiye ile dostluk ilişkilerinin kurulması noktasında yardımcı olmalarını istemiştir (Kohen 1991). Bu açıdan Ermenistan'ın, Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesine önem verdiği, iki taraf arasındaki tarihsel sorun noktalarının geri plana atılarak ilişkilerin geliştirilmesinin hedeflendiği sonucu çıkarılabilir.

Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerindeki olumlu seyir, Sovyetler Birliği'nden büyük kopuşların yaşandığı Eylül 1991'de de devam etmiştir. Kafkasya ve Orta Asya

lkelerindeki hareketliliği dikkate alan Türkiye, bölgeye heyetler göndermiştir. Gönderilen bu heyetlerin Ermenistan dışındaki tüm ziyaretlerini sadece Türk cumhuriyetlerinde gerçekleştirmesi, Türkiye'nin Ermenistan ile kalıcı ilişkiler kurma arzusu içerisinde olduğu şeklinde değerlendirilmiştir (Laçiner 2005: 212).

Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri resmi düzeye çekme çabalarına ve bu durumun Ermenistan karar alıcıları tarafından da olumlu karşılanmasına rağmen iki temel noktada Türk kamuoyu Ermenistan'a yönelik olumsuz bakış açısı geliştirmiştir; birincisi, Ermenistan'da ve Ermeni diasporasında hakim kanı olan 1915-1918 yılları arasını kapsayan Osmanlı İmparatorluğu döneminde, yaklaşık bir buçuk milyon Ermeni'nin öldürülmesi ve Anadolu topraklarından tehcir edilmesi temeline dayanan soykırım iddiaları ve bu iddiaların uluslararası alanda tanınması çabaları olarak ifade edilebilir. Nitekim, 23 Ağustos 1990 tarihinde ilan edilen Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesinde de "Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir" ifadesine yer verilerek bu anlayışın bağımsızlığını kazanan Ermenistan'da da devam edeceği vurgulanmıştır ("Armenian Declaration of Independence" 1990). Bu aşamada Türkiye, bir taraftan "soykırım" tartışmalarına tepki göstererek, iddiaların gerçek dışı olduğunu dile getirirken, diğer taraftan Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrası ortaya çıkacak yeni jeopolitik yapıda, Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapı olarak gördüğü Ermenistan ile tarihsel sorunları geri plana atarak, ekonomik unsurları ne çıkartan bir yaklaşım içine girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti karar alıcılarının "ulusal çıkar" temelinde ele aldıkları bu yaklaşım, Türk kamuoyunun büyük çoğunluğu tarafından benimsenmemiştir. Bunun ortaya çıkmasında da kuşkusuz, Ermeni terör örgütlerinin

geçmişte Türklere karşı giriştikleri saldırılar önemli yer tutmaktadır. Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) ve Adalet Komondoları adlı diaspora kaynaklı bu iki terör örgütü, 1973 ile 1985 arasında 34 Türk diplomatın ve yurt dışı görevlinin ölümüne neden olmuştur (Lütem 2003a: 54-55).

Türk kamuoyunun büyük bir kesiminde Ermenistan'a yönelik olumsuz bir bakış açısının oluşmasının etkili olan ikinci faktör, 1988 yılından itibaren Azerbaycan'ın adım adım işgaline sebep olan Dağlık Karabağ Sorunu gösterilebilir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içerisinde, nüfusunun büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşan bir otonom bölge olan Dağlık Karabağ Sovyeti, Şubat 1988'de gerçekleştirdiği referandumda kendisini Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmasını isteyen bir karar almıştır. Azerbaycan yönetiminin reddettiği bu istek karşısında, ısrarcı olan Dağlık Karabağ Ermenileri, bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerine yönelik saldırılar düzenlemeye başlamışlardır. Ermenistan tarafından da desteklenen bu saldırılarda Azerbaycan kontrolü sağlayamamış, toprakları yer yer işgale uğramıştır (Kasım 2009: 29-30). Dil, din, etnik ve kültürel değerler açısından Azerileri kendilerine yakın gören Türkiye kamuoyu, yapılanlar karşısında Ermenilere büyük öfke duymuştur. Dağlık Karabağ ve çevre rayonlarda, Azerilerin uğradığı katliamların kaynağı olarak Ermenistan görülmüştür.

Kamuoyunun Ermenistan'a yönelik olumsuz bakışına rağmen Türk hükümetleri bu dönemde, Ermenistan'ı bölgeye açılmada bir fırsat olarak değerlendirdiklerinden, jeopolitik olarak bölge üzerinde avantaj kaybına uğramamak için işbirliği noktalarını ön plana çıkarmayı tercih etmişlerdir. Aynı şekilde Ermenistan da Türkiye'yi jeopolitik konumu itibariyle önemsemektedir. Ermenistan

Bayındırlık Bakanlığı İnşaat Daire Başkanı Grant Grigorjan, “Orta Asya’daki beş Türk cumhuriyetinin dünyaya açılan kapısı Ermenistan üzerinden Türkiye olmalıdır” ifadesini kullanırken, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da üretilen endüstri ve tarım ürünlerinin Ermenistan üzerinden Türkiye’ye ve tüm dünyaya pazarlanması önerisinde bulunmuştur. Ermenistan’ın bu girişimi Türkiye tarafında da olumlu karşılanmış, Dışişleri Bakanı Sefa Giray, dostane ilişkiler kurma çabasındaki bu yaklaşımın memnuniyetle karşılandığını belirterek, Ermenistan’ın bu yolda atacağı tüm yaklaşımlara destek verileceğini açıklamıştır (“Ermenistan’dan Türkiye’ye Çağrı” 1991).

Türkiye ve Ermenistan arasındaki en azından devlet kurumları düzeyindeki bu olumlu ortam, Ermenistan’ın 21 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan etmesi sonrasında da sürmüştür. Türkiye, 16 Aralık 1991’de aldığı kararla Ermenistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmuştur. Ancak diplomatik ilişki kurmamıştır. Bu davranışı sergilemesinde, Türkiye’nin doğu topraklarını içeren bölgenin, Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi’nde “Batı Ermenistan” olarak karşılık bulması etkili olmuştur. Bu durum, Ermenistan’ın uzun vadede toprak ve tazminat talepleri olabileceği şeklinde değerlendirilmiştir. Aynı dönemde, Ermenistan Parlamentosu’nda Türkiye-Ermenistan sınırını düzenleyen 1921 Kars Antlaşması’nın da sorgulanmaya başlanmasıyla Türkiye’nin kuşkuları artmıştır (Libaridian 2001: 36). Bu sebepten ötürü Ermenistan’a toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığının teyidini içeren bir anlaşma yapılması önerisinde bulunulmuştur. Ancak Ermenistan’ın böyle bir anlaşmayı imzalamayı reddetmesi üzerine Türkiye, iki ülkenin sınırları tanınmadığı müddetçe diplomatik ilişkilerin kurulmayacağını bildirmiştir (Aydın 2001: 408).

Dağlık Karabağ Savaşı ve ikili sorunların çözülememesi nedeniyle Ermenistan ile ilişkilerini sıkıntılı bir şekilde de olsa devam ettirme gayreti içerisinde olan Türkiye, bağımsızlık sonrası ekonomik güçlükler yaşayan Ermenistan'a insani yardımda bulunmuş, ülkenin bölgesel örgütler ve Avrupa-Atlantik kurumlarıyla bütünleşmesi için aktif çaba içerisinde olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2011). Bu amaçla, 25 Haziran 1992 tarihinde Karadeniz'e kıyısı olmamasına rağmen Ermenistan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne davet edilmiş, hatta kurucu üye olması istenmiştir. Türkiye'nin inisiyatifleriyle oluşturulan bu girişimde, Azerbaycan ve Gürcistan gibi bağımsızlığını yeni kazanmış diğer Güney Kafkasya ülkeleri de yer almıştır (Oktay 2007). Türkiye bu dönemde, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ile ihtilaf halindeki ülkeleri bir araya getirerek sorunların diyalog yoluyla çözümlenmesini ve bölgesel istikrarın ekonomik temelli işbirliği olanakları ile mümkün kılınmasını amaçlamıştır.

Bağımsızlığın ardından Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı seçilen Levon Ter-Petrosyan da Türkiye ile ilişkilere büyük önem vermiş, 1915 Olayları'na ilişkin "soykırım" iddialarında Türk tarafını rahatsız edici söylemler kullanmamaya özen göstermiştir. Ter-Petrosyan'ın temel düşüncesi, Dağlık Karabağ Sorunu nedeniyle Azerbaycan'ın ambargo uyguladığı bir dönemde Türkiye ile olan batı sınırını da kaybetmemek, bölgesel güç olarak kabul ettiği Türkiye ile ilişkilerini mümkün olduğunca olumlu bir çizgide devam ettirebilmektir. Bu durum kısa vadeli olarak ülke çıkarları açısından gerekli görülmesinin yanında, uzun vadede de, Batı kurumlarında yer alan, görece siyasi istikrara sahip, demokrasi ve insan hakları bağlamında bölgenin ileri ülkelerinden biri olan Türkiye ile geliştirilecek ilişkiler Ermenistan'ın geleceği için de uygun görülmüştür. Bu çerçevede Türkiye'nin

AB'den gelen 100.000 ton buğdayın kendi topraklarından geçirerek Ermenistan'a gönderilmesine izin vermesi ve elektrik sıkıntısı çeken ülkeye kendi enerji açısından elektrik sağlaması, Ter-Petrosyan'ın Türkiye politikasının somut sonuçları olarak görülebilir (Aydın 2001: 410).

Ancak Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik politikaları ve yaptığı insani yardımlar Azerbaycan tarafının tepkisini çekmiştir. Azerbaycan'da gerek resmi çevrelerde gerekse de halk kesiminde sıkça dile getirilen bu yakınma, Dağlık Karabağ'da Azerilerin yaşadığı kayıplara rağmen Ankara'nın Ermenistan ile ekonomik ilişki kurmaya sıcak bakması konusunda ağırlık kazanmıştır (Birand 1991). Nitekim Türkiye, Ermenilerin Dağlık Karabağ Savaşı'nda avantajlı konuma geçmesinin ardından Ermenistan politikasında değişikliğe gitmeye başlamıştır. O döneme kadar Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin aracılığıyla sorunun uluslararası kurumlar çerçevesinde çözüme kavuşturulması için çalışan Türkiye, Şubat 1992'de Ermeniler tarafından gerçekleştirilen Hocalı Katliamı'nın ardından tarafını keskinleştirerek, Ermenistan aleyhtarı bir havaya bürünmüştür (Demir 2003: 163).

Bu dönemden itibaren Kafkasya'da müttefik olarak gördüğü Azerbaycan'a yakın politikalar izlemeye başlayan Türkiye, yine de sorunun uluslararası hukukun gereklerine uygun bir biçimde Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı nezdinde çözüme kavuşturulması için çaba içerisinde olmuştur. Ancak Nisan 1992'den itibaren Ermeni kuvvetlerin Azerbaycan topraklarında saldırılarını sıklaştırmaları ve Şuşa ve Laçın rayonlarını ele geçirerek Ermenistan ile fiziksel bağ kurmaları, Türkiye'yi işgallerin durması konusunda harekete geçirmiştir. Bu dönemde uluslararası toplumun harekete geçmesi amacıyla Avrupa'ya ve Orta

Asya'daki Türk cumhuriyetlerine geziler düzenleyen Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, Karabağ'ın statüsünün değiştirilmesine asla izin vermeyeceklerini belirtmiştir. Ermenilerin olası bir Nahcivan işgali karşısında nasıl bir tutum izleneceği sorusu karşısında Demirel, "Ermenilerin Nahcivan'a girmeleri mümkün değildir. Çünkü Nahcivan Türkiye'nin ahdi şemsiyesi altındadır" açıklamasında bulunarak Türkiye'nin 1921 Kars Antlaşması'ndan doğan Nahcivan üzerindeki garantörlüğüne vurgu yapmıştır. Diğer taraftan, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Sorunu üzerindeki rolüne ilişkin açıklamalarda bulunan Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, "Ermenistan'ın soruna taraf olmadığı şeklindeki gerekçelerini artık bir tarafa bırakmasını ve sorumlu bir davranış sergilemesini bekliyoruz" ifadesini kullanarak Ermenistan'ın bölgesel dış politikasına ilişkin şüphelerini ortaya koymuştur ("Demirel'den Sert Uyarı" 1992).

Türkiye, Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki işgal noktalarını arttırması üzerine her geçen gün Azerbaycan safındaki yerini pekiştirmiştir. Nahcivan ile ilgili tüm uyarılarına rağmen, Ermeni kuvvetlerin söz konusu bölgeyi işgalinin gündeme gelmesi üzerine Türkiye'de askeri müdahale tartışmaları yapılmaya başlanmıştır. Ancak Ermenistan'ın, taraf ülkelerden birine yapılan saldırının tüm ülkelere yapılmış saldırı olarak algılanacağı, Rusya'nın da yer aldığı Taşkent Kollektif Güvenlik Antlaşması'na taraf olması, Türkiye ile Rusya'yı karşı karşıya getiren bir sürecin içine girilmesine sebep olmuştur (Kasım 2001). Gelişmeler üzerine açıklamada bulunan Bağımsız Devletler Topluluğu Başkomutanı Shaposhnikov'un "Türkiye müdahale ederse üçüncü dünya savaşı çıkar" şeklindeki konuşması bölgede gergin bir ortam yaratmıştır (Bila 1992). Ermenilerin Nahcivan'a yönelik saldırılarının durması üzerine atlatılan bu durum, "Dağlık Karabağ gibi bölgesel bir çatışmanın

bölgesel güçleri de içine çekebileceğini ve tüm uluslararası sistemde istikrarsızlığa yol açabileceğini” göstermesi bakımından önemlidir (Kasım 2009: 33).

Türkiye Nahcivan konusunda olası bir krizden kurtulsa da Ermenilerin Azerbaycan topraklarını işgali devam etmiştir. Ermeni kuvvetlerin Nisan 1993’te Kelbecer’i işgal etmesi üzerine Ermenistan ile kara sınırını kapatma kararı alan Türkiye, insani yardımların geçişini durdurmuş, kara ve hava ambargosu uygulamaya başlamıştır (“Ermenistan’a Ambargo” 1993).

Türkiye bu dönemde Azerbaycan tarafında yer alan bir ülke imajı sergilese de sorunun çözümü için arabuluculuk çabalarına girişmek istemektedir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın ölümü üzerine Türkiye’ye gelen Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Türkiye, Rusya ve Gürcistan’ın önerisiyle Ankara’da biraraya gelmişlerdir. Görüşme sonrasında açıklamada bulunan Elçibey, görüşmenin olumlu geçtiğini belirterek AGİK çerçevesinde yürütülen Minsk Grubu’nun canlandırılması konusunda görüş birliğine varıldığını ifade etmiştir (“Karabağ İçin Umut” 1993). Ancak iki ülke arasındaki bu anlaşma kısa süre sonra Azerbaycan’da Elçibey hükümetinin devrilmesi sonucu uygulamaya konulamamıştır. Bu süreçte Azerbaycan içindeki kaos ortamından yararlanan Ermeni kuvvetlerin yeni Azeri topraklarını işgal etmesiyle barış girişimi son bulmuştur (Aydın 2001: 411).

Diyalog çabasının ortadan kalkmasının ardından Ermenistan ile ilişkilerinin tekrar kesmek durumunda kalan Türkiye, 1994 yılından itibaren, söz konusu ülkenin işgal ettiği Azeri topraklarında terör örgütü PKK’ya faaliyet yapma izni tanıdığına

dair haberlerin gelmesi üzerine tutumunu sertleştirmiştir. Ancak 12 Mayıs 1994'te Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes sağlanması ile politikalarında görece yumuşama içerisine giren Türkiye, Azerbaycan'ın da görüşünü alarak, Ermenistan'a ulaşan hava koridorunu uluslararası trafiğe açmıştır. Ardından yaşanan savaş sonucunda topraklarının yaklaşık olarak yüzde yirmisi işgal altında kalan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün garanti altına alınabilmesi için oluşturulması düşünülen barış gücünde yer almak istediğini açıklamıştır. Yaşanan gelişmeler neticesinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gerginlikten uzak bir görüntüde seyrettiği bu dönemde Ermenistan içerisinde gerçekleşen iki önemli olay da yaşanan olumlu süreci pekiştirmiştir. Bunlardan birincisi soykırım iddiaları nedeniyle Türkiye karşıtı hareketleriyle bilinen Daşnak Partisi'nin Kasım 1994'te kapatılması, bir diğeri ise, yine "soykırım" ile ilgili olarak uluslararası camiada Türkiye aleyhine çabalara girişen Ermenistan Dışişleri Bakanı Raffi Hovanisyan'ın istifaya zorlanmasıdır (Demir 2007: 310-311).

Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkesin sağlandığı bu dönemde, Türk kamuoyunda Azeri yanlısı milliyetçi söylemler ikincil unsur olmuş, ekonomik sorunlar yeniden ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu çerçevede Kars ve Iğdır halkının Türkiye-Ermenistan sınırının açılması noktasındaki istekleri önemlidir. Belediye, valilik ve milletvekillerinden Alican sınır kapısının açılması konusunda destek isteyen bölge halkı, iki ülke arasında gelişecek sınır ticareti ile varolan gerginliklerin yumuşayacağına inanmaktadır (Yinanç 1995).

Sınır konusunun gündeme gelmesi üzerine Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, iki ülke sınırlarının açılması fikrinin arzulanan bir durum olduğunu, ileriki

dönemlerde Kafkasya'da gerçekleştirilecek barış çalışmaları ile sorunların çözüleceğini ifade etmiştir. Ancak Demirel bütün iyi niyetlere rağmen Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmemesinin temel nedenini de Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine bağlamıştır. Nitekim Demirel, Ermenistan yönetimine hitaben, “Bizimle iyi geçinmeniz, Azerbaycan ile iyi geçinmenize bağlıdır. Yoksa Türkiye'nin hudutlarından bir aspirin bile geçiremezsiniz” ifadesini kullanmıştır (Çevikcan 1995).

Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının sürmesi nedeniyle bölgesel dış politikasında sorunlar yaşayan Türkiye'ye ABD'den destek gelmiştir. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holdrooke Şubat 1995'te Türkiye'ye gelerek Başbakan Tansu Çiller'e bir plan sunmuştur. Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümüne yönelik plana Ankara'dan destek gelmiştir. Planda, Türkiye-Ermenistan kara sınırının açılması, Ermeni kuvvetlerin Karabağ dışındaki Azeri topraklarından asker çekmeye başlaması, bölge üzerinde insani yardım koridoru oluşturularak Ermeni ve Azeri halklarının gereksinimlerinin karşılanması, Azeri mültecilerin topraklarına dönme sürecinin başlatılması, inşaa edilecek petrol boru hattı ile Hazar petrolünün Ermenistan üzerinden Türkiye'ye geçmesinin sağlanması ve Ermenilerce “soykırımı” anma günü ilan edilen 24 Nisan'ın Türkiye için bir baskı unsuru olmaktan çıkarılması gibi çeşitli konulara yer verilmiştir (Çongar 1995).

Bu dönemde Ermenistan ile ilişkilerini daha çok Dağlık Karabağ Sorunu temelinde şekillendiren Türkiye, tarafların uzlaşabilmeleri amacıyla “gizli diplomasi” yürütmüştür (Kohen 1996). Mart 1996'da Cumhurbaşkanı Demirel, Azeri-Ermeni ihtilafının çözüme kavuşturulması amacıyla hazırlanan ilkeler

deklarasyonun imzalanması için, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Minsk Grubu Türkiye temsilcisi Büyükelçi Ayhan Kamel'i Erivan'a ve Bakü'ye göndermiştir. Uzlaşma sağlanması halinde Türkiye'nin Ermenistan sınırını açacağı belirtilmesine rağmen, tarafların Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda anlaşamaması ile girişim sonuçsuz kalmıştır (Yinanç 1996).

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ihtilafın sona ermesini ulusal çıkar ve bölgesel istikrar açısından son derece önemli gören Türkiye, Ekim 1996'da Moskova'da düzenlenen KEİ Zirvesi'ni fırsat olarak görmüş, tarafları yine bir "ilkeler deklarasyonu" etrafında uzlaştırmaya çalışmıştır. Cumhurbaşkanı Demirel tarafından ortaya konan bu deklarasyonda; Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü korunarak Dağlık Karabağ'a geniş özerklik tanınması, tanınan özerkliğin güvenceye kavuşturulması, Ermenistan Başkanlık Danışmanı Jirair Libaridyan ile Azerbaycan Başkanlık Danışmanı Vefa Gulizade arasındaki barış görüşmelerine yeniden başlanması ve bu girişimin Minsk barış sürecine zarar vermeyecek şekilde yürütülerek Aralık 1996'daki AGİT Zirvesi'ne olumlu bir mesajla gidilmesi gibi uzlaştırıcı öneriler sunmuştur ("Türkiye'nin Karabağ Atağı" 1996). Ancak iki tarafta Türkiye'nin önerisine sıcak yaklaşmışlarsa da görüşmelerden herhangi bir sonuç çıkmamıştır (Başlamış ve Öymen 1996).

1997 yılında da Ermenistan ile Azerbaycan'ı uzlaştırmaya dönük politikalarına devam eden Türkiye, Nisan ayındaki KEİ Zirvesi'nde biraraya gelen iki ülke liderlerini çözüm için anlaşmaya davet etmiştir. Ancak bu girişimden de netice alınamadığı için Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ambargo devam etmiştir (Bakacak ve Özalp 1997). Bu döneme kadar Türkiye-Ermenistan ilişkilerini

belirleyen temel unsur Dağlık Karabağ Sorunu olarak görülmüş, bu amaçla sorunun çözümü noktasında Türkiye, gerek cumhurbaşkanlığı gerekse de hükümet düzeyinde yoğun çaba içerisinde olmuştur. Ermenistan ile ilişkileri etkileyen 1915 Olayları'na ilişkin soykırım iddiaları ve sınırların tanınmasındaki belirsizlik gibi diğer faktörler özellikle Ermenistan Cumhurbaşkanı Petrosyan'ın kişisel çabaları ile fazla gündemde tutulmamıştır. Ancak Ermenistan'ın 29 Ağustos 1997 yılında Rusya ile Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması imzalaması ilişkilere yeni bir boyut getirmiştir. Türkiye, savaş durumunda tarafların birbirlerine karşılıklı yardımda bulunacaklarını taahhüt eden anlaşmayı Rusya'nın Güney Kafkasya'ya müdahalesi olarak değerlendirerek kınamıştır (Valayev 2008: 141-142). Ayrıca 30 Nisan 1997 tarihinde Ermenistan'ın Türkiye sınırına yakın bir konumda Rus askerlerinin devamını içeren bir anlaşmayı imzalamaları da tedirginlik yaratmıştır ("Türk Sınırına Rus Üssü" 1997). Bu dönemden itibaren Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerinde güvenlik boyutunu daha çok dikkate almaya başlamıştır.

1998 yılında Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki en önemli gelişme, Türkiye karşıtı tutumlarıyla bilinen Karabağ kökenli Robert Koçaryan'ın Ermenistan Cumhurbaşkanlığı görevine gelmesidir. Başbakanlığı döneminde Petrosyan'ın Türkiye politikasını eleştiren Koçaryan, abluka ve sınır kapısının açılması meselelerinin Ermenistan dış politikasında öncelikli olmadığını, "soykırım" konusunun gündemin ilk sırasında olması gerektiğini ifade etmekteydi (Demir 2007: 303). Bu açıdan Koçaryan'ın Türkiye'ye karşı geliştireceği tutum merak konusu olmuştur.

Türkiye, Koçaryan döneminde Ermenistan ile ilk resmi temasını Haziran 1998'deki KEİ Zirvesi'nde gerçekleştirmiştir. Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuchma'nın arabuluculuğuyla Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile görüşen Koçaryan, seçim sürecinde kullandığı söylemlerin dışına çıkarak, Ankara ile karşılıklı diplomatik temsilcilik açmaya ve ekonomik ilişkileri geliştirmeye hazır olduklarını bildirmiştir. Görüşmede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin “Azerbaycan'ın ipoteğinden çıkarılması gerektiği” üzerinde duran Koçaryan, “soykırım” konusunda fazla detaya girmese de “tarihi tartışmamız gerekiyor” açıklamasında bulunarak konunun yeni dönemde sürekli olarak gündemde tutulacağı mesajını vermiştir (Ergin 1998). Koçaryan'ın tutumu karşısında net bir tavır ortaya koyan Demirel, Dağlık Karabağ Sorunu'nda politika değişikliğine gidemeyeceklerini belirterek, sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi meselelerini ancak Ermenilerin Azerbaycan topraklarındaki işgale son vermeleri ile mümkün olacağını ifade etmiştir. Tarihin tartışılması gerektiği konusu üzerinde ise Demirel, “Tarihten husumet çıkartmak büyük sorun yaratır. Tarihe değil, geleceğe bakalım” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur (Doğan 1998). Demirel'in bu yöndeki açıklamasından, Türkiye'nin “soykırım” konusunu hiçbir şekilde gündemine almadığı, 1915 Olayları'nın tartışılmasına dahi imkan tanımayan bir dış politika stratejisi izlediği çıkarımı yapılabilir.

Bu çerçevede ele alındığında Koçaryan'ın Gazeteci Mehmet Ali Birand'a verdiği mülatta söyledikleri önemlidir. Birand'ın, Ermenistan'ın soykırım iddiası ile bağlantılı olarak Türkiye'den toprak veya tazminat talep edip etmeyeceğine ilişkin sorusu karşısında Koçaryan, “Türkiye'den toprak ve tazminat talebimiz olamaz. Çünkü hukuki temeli yok. Bizim sorunumuz manevidir, tek hedefimiz Türkiye'nin

özür dilemesidir” şeklinde konuşarak “soykırımın” kabulünün yeterli olacağını belirtmiştir (“Fransa’yı kutluyor” 2001). Ancak o dönemde, Türkiye içinde soykırım iddialarını tartışmak gündem dışı olduğundan Koçaryan’ın açıklamaları herhangi bir karşılık bulmamıştır.

Türkiye ile Ermenistan arasında “soykırım” temelinde oluşacak bir uzlaşma ortamı dönemin şartlarında zor gözüksede Türkiye karar alıcıları, Dağlık Karabağ Sorunu’nun çözümü sonrası açılacak sınır kapısının iki ülke ilişkilerini normalleştireceğini düşünmüştür. Bu çerçevede Dışişleri Bakanı İsmail Cem Şubat 2001’de yaptığı açıklamada, Türkiye’nin ön ayak olacağı Azerbaycan ve Ermenistan yetkililerinin katılacağı üçlü bir toplantı önerisinde bulunmuştur (Kohen 2001). Bu girişimin Türkiye’nin geçmişteki arabuluculuk çabalarından temel farkı, o döneme kadar ABD, Fransa ve Rusya gibi küresel büyük güçleri içinde barındıran AGİT Minsk Grubu çerçevesinde yürütülmesi önerilen görüşmelerin Türkiye’nin öncülüğünde, Güney Kafkasya’nın istikrarı adına sorunun taraflarınca yeniden ele alınmasının düşünülmesidir. Bu bakımdan bölgesel bir sorun olan Dağlık Karabağ Sorunu’na İsmail Cem’in önerisi ile bölgesel bir çözüm getirilmek istenmiştir. Gerçekleştirilmesi düşünülen bu girişimin Minsk Grubu’nu dışlayan bir yaklaşım içinde olmadığı, aksine sürecin başarıya ulaşmasını hızlandıracak bir aşama olarak tanınması gerektiği özellikle belirtilmiştir (“Cem:Türkiye Kafkasya’nın” 2001). Ancak Türkiye’nin bu teklifi Ermenistan tarafında aynı şekilde karşılık bulmamıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Dziunik Aghajanian, Türkiye’nin Dağlık Karabağ Sorunu’nda açık bir şekilde Azerbaycan tarafında yer aldığını, bu nedenle de arabulucu olarak hareket edemeyeceğini belirterek teklifin reddedildiğini açıklamıştır (Armenia: Yerevan Rejects” 2001).

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde, hükümet yetkilileri düzeyinde herhangi bir gelişme sağlanamaması üzerine, bu kez gayri resmi diplomasi (track-two) yönetiminin uygulanmasına karar verilmiştir. Türk-Ermeni Barış Komisyonu (TEBK) adı verilen bu girişim, iki ülke temsilcilerinin katılımıyla ve ABD’li diplomat David Philips’in kolaylaştırıcılığıyla 9 Temmuz 2001 tarihinde Cenevre’de ilk toplantısını gerçekleştirmiştir. TEBK, kendisini bir sivil toplum girişimi olarak tanıtmaya rağmen, Türk ve Ermeni hükümetlerinin bilgisi dahilinde oluşturulduğundan resmi tarafının da oldukça güçlü olduğu söylenebilir (Görgülü 2008: 19). Zira bu iddianın ortaya konmasında katılımcıların özgeçmişleri de yardımcı olmaktadır. Komisyonun Türk temsilcilerinden Özdem Sanberk ve Gündüz Aktan emekli büyükelçi, İlter Türkmen dışişleri eski bakanı, Sadi Ergüvenç emekli general, Vamık Volkan ve Üstün Ergüder ise öğretim üyesidir. Ermeni temsilcilere baktığımızda ise, Alexander Arzumanyan dışişleri eski bakanı, David Hovanisyan büyükelçi, Van Krikoryan Amerika Ermeni Asamblesi Başkanı ve Andranik Migranyan da Boris Yeltsin’in eski danışmanıdır (Demir 2007: 321-322). Bu açıdan ele alındığında Türkiye ve Ermenistan karar alıcıları, resmi düzlemde belli bir aşama kaydedilemeyen sorunların devletin dış politika çizgisini bilen sivil temsilciler eşliğinde tartışılmasını, gerek pratikliği gerekse de komisyonda alınan kararların ülkelere herhangi bir sorumluluk yüklememesi sebebiyle uygun görmüşlerdir.

Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılması, iki ülke arasındaki temel sorun noktalarının belirlenmesi ve ele alınan problemlerin çözümlenmesi için stratejiler geliştirilmesi amaçlarına hizmet etmesi düşünülen komisyon, ilk zamanlarından itibaren Ermeni diasporasının büyük kesimi

ve Ermenistan'daki Daşnak Partisi başta olmak üzere çeşitli platformlarda eleştirilmiştir. Daşnak Partisi, komisyonun Ermeni milli çıkarlarına aykırı hareket ettiğini belirterek toplantılara son verilmesini istemiştir (Kasım 2002). Ermenilerin bu çıkışına rağmen TEBK, 23-25 Eylül 2001 tarihinde bu kez İstanbul'da toplanmıştır. Güncel gelişmelerin yer aldığı toplantıda, TEBK'in uluslararası ortamdaki tepkileri değerlendirilmiş, iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesi noktasında entellektüel, akademisyen, iş adamları ve medya mensuplarının görüşleri ele alınmıştır. Barış konusunda "Psikolojik Konular Üzerine Çalışma Grubu" kurulması önerilerinin de tartışıldığı toplantıda ayrıca bir sonraki program da belirlenerek, "Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi (UGHM)'nin (International Center for Transitional Justice) hukuksal konular üzerine seminer vermesi için komisyona davet edilmesine karar verilmiştir ("Belge: Türk-Ermeni Barış" 2001).

Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi, Türkiye ile Ermenistan arasındaki "soykırım" anlaşmazlığına katkı sunabilmek amacıyla komisyonun önerisiyle, 1915 Olayları'nın 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'ne göre uygulanabilir olup olmadığını sorgulamıştır. Bu çerçevede söz konusu kurum 4 Şubat 2003'te yayınladığı raporunda, Soykırım Sözleşmesi'nin geriye dönük olarak işleminin uluslararası hukuka göre mümkün olmadığını, bu nedenle Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik herhangi bir şekilde toprak ya da tazminat talebinin olamayacağı şeklinde görüş bildirmiş, diğer taraftan gerekçeli açıklamasının devamında, "eğer Soykırım Sözleşmesi geriye dönük işletilebilseydi yaşanan olayların soykırım tanımına uyacağı"nı belirtmiştir (Görgülü 2008: 20). Merkezin bu yönde bir rapor ortaya koyması Türk tarafında büyük tepki yaratmış, Üstün Ergüder ve İlter Türkmen dışındaki Türk üyeler komisyondan istifa etmişlerdir. TEBK'den ayrılan Gündüz

Aktan, Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi'nin kendilerine sorulmayan soruya cevap verdiklerini belirterek, söz konusu kuruluşun hukuk mercii olmadığı, soykırım konusunda herhangi bir şekilde uzmanlığa sahip olmadıkları halde böyle bir rapor çıkartarak sürecin sonunu hazırladıklarını ifade etmiştir (Aktan 2005).

UGHM'den gelen rapor, özellikle "soykırımın" uluslararası alanda tanınmasına engel teşkil edeceği şeklinde değerlendirilerek Ermeni tarafının da tepkisini çekmiştir. Gelişmeler üzerine bir hayli yıprandığı gözlenen komisyon son toplantısını 14 Nisan 2004'te Moskova'da gerçekleştirmiştir. Taraflar arasında, iki ülke ilişkilerinin geleceğine yönelik değerlendirmeler sunulduktan sonra komisyon dağılmıştır ("Ermeniler Komisyonu" 2005).

İlişkilerde ilk on yıllık dönemdeki politikalara bakıldığında Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinin daha çok Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri üzerinden yürüdüğü söylenebilir. İki ülkenin normalleşme çabalarının Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümüne bağlanmış olması, sürecin bölgesel sistem boyutunda değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca Koçaryan döneminden itibaren Ermeni "soykırım"ının uluslararası alanda tanınması çabalarına hız veren Ermenistan'ın girişimleri karşısında yeni politikalar üretme gereği ağırlık kazanmaya başlamıştır.

3.2. AK Parti İktidarı Dönemi ve “Proaktif” Dış Politika Anlayışında Ermenistan

Kasım 2002’de iktidara gelen AK Parti’nin, ilk döneminde Kafkasya’ya yeni açılımlar getirdiği söylenemez. Bu dönemde kendini ve dış politika perspektifini tanıtmak amacıyla ABD ve AB ülkeleri ile ilişkilere ağırlık veren AK Parti yönetimi, Kafkasya coğrafyasına ilişkin girişimleri sınırlı kalmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın, 18 Mart 2003 tarihinde TBMM’ye sunduğu hükümet programında Kafkasya’ya ilişkin olarak, “İyi komşuluk ilişkileri içinde Rusya Federasyonu ile, kültürel yakınlığımız çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya ülkelerinde tarafların çıkarlarını zedelemeyen, işbirliğine dayalı ilişkiler sürdürülecektir” şeklinde genel ifadeler yer verilmiştir (“59’uncu Hükümet Programı” 2003). Ancak hükümet programının devamında, “Kafkaslar’da Soğuk Savaş döneminin şartlanmaları bir yana bırakılarak işbirliği imkanları aranacak, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olan bu bölgenin, Ortadoğu ve Balkanlar’la ekonomik açıdan bütünleşmesine katkıda bulunmaya çalışılacaktır” ifadesine yer verilerek, ilerleyen dönemlerde sıkça dile getirilen ekonomik karşılıklı bağımlılığın bölgesel entegrasyona imkan verecek şekilde hakim kılınması hedefi yansıtılmaya çalışılmış, bölge ülkeleri ile geliştirilmek istenen işbirliği olanaklarına vurgu yapılmıştır.

AK Parti iktidarı ilk döneminde, Ermenistan ile ilişkilerde önceki girişimlerin devamı şeklinde bir anlayış benimsemiş, 2003 yılında Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün uluslararası toplantılar vesilesiyle Ermeni temsilcilerle biraraya gelmesinin dışında fazla bir etkinlik gösterememiştir. Ancak bu dönemde Ermenilerin “soykırımın” uluslararası alanda tanınması çabalarına hız vermeleri ve bir çok ülkede

“Ermeni soykırımını” kabul eden kararlar çıkması üzerine harekete geçen Türkiye, koşullarında yarattığı zorunlulukla önceki hükümet dönemlerindeki “Tarihi sorgulamayı, bırakalım. Geleceğe bakalım.” anlayışını terk ederek, Ermeni iddialarının objektif bir şekilde bilim adamlarınca değerlendirilmesini öngören ilişkilerdeki “tarihsel boyutu” ön plana çıkarmaya başlamışlardır.

Ülkenin tüm kesimlerince benimsenen bu anlayış doğrultusunda, Ekim 2003’te TBMM açılışında konuşma yapan Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi gerektiğini belirterek, bu amaca ulaşılabilmesi için, “Ermenistan’ın iyi komşuluk ve uluslararası hukuk ilkeleri ile uyumlu bir dış siyaset izlemesine, komşularıyla sorunlarını bu doğrultuda çözüme yönünde son seçimini yaparak tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakmasına bağlıdır” ifadesini kullanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2003). Yine Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, 2004 Mali Yılı Bütçe Tasarısının TBMM Plan ve Bütçe Komisyonunda takdimi amacıyla 3 Kasım 2003 tarihinde yaptığı konuşmada:

Türkiye Ermenistan’la ilişkilerini normalleştirmek ve bu ülkeyle iyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde işbirliğini geliştirmek istemektedir. Bu hedefe ulaşmak ise Ermenistan’ın uluslararası hukuk ilkelerine riayet etmesine, geçmişiyile barışma yönünde nihai seçimini yaparak tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakmasına ve komşularıyla sorunlarını çözümlenmek yönünde ciddi irade göstermesine bağlıdır. Bu yönde bir yaklaşım benimsendiğini açıkça ortaya koyması halinde Ermenistan’ın bu tutumu Türkiye tarafında karşılıksız bırakılmayacak bu durum da Güney Kafkasya bölgesinin istikrar ve refahına önemli katkılar getirecektir (Lütem 2003b)

ifadesini kullanarak Türkiye’nin Ermenistan politikasının özellikle “soykırım” konusundaki temel stratejisini ortaya koymuştur.

Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinde yeni sayılabilecek bir tutum geliştirmesi üzerine adım atan sivil girişimciler, 1915 Olayları'na dair Ermeni iddialarının tarih bilimi yöntemlerine dayanarak araştırılması amacıyla 9 Mart 2004 tarihinde Viyana Türk-Ermeni Platformu'nun (VAT) kurulduğunu duyurmuşlardır. İki Avusturyalı, bir Ermeni, bir de Türk bilim adamının kuruculuğunu yaptığı platform, Türkiye ve Ermenistan'dan davet edecekleri ikişer temsilciden 1915 Olayları'na ilişkin resmi tarihi belgeleri sunmalarını isteyecek, sunulan belgelerle 2005 yılı içerisinde bir toplantı düzenlenerek elde edilen bilgiler kitaplaştırılacaktır (Lütem 2004). VAT'ın bu çağrısına hem Ermenistan hem de Türkiye olumlu karşılık vermiştir. Toplantıya Türkiye'den Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ve Türk Tarih Kurumu Ermeni Masası Başkanı Prof. Dr. Hikmet Özdemir, Ermenistan'dan ise, Ermeni Soykırım Enstitüsü Başkanı Lavrenti Parsegyan ve Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı Aşot Melkonyan katılacaklarını duyurmuşlardır (Konuralp 2004). Bu amaçla Ermenistan yetmiş dokuz, Türkiye ise yüz adet belge göndermiştir. Ancak Ermeni tarafının toplantıya katılmamasıyla girişim başarısız olmuştur (Demir 2012: 770).

Bu dönemde Türkiye'de yaygın olarak kullanılmaya başlanan soykırım iddialarının bilimsel yöntemlerle incelenmesi önerisi 13 Nisan 2005 tarihinde TBMM'de de kapsamlı olarak ele alınmıştır:

“Türkiye ile Ermenistan'ın çıkarlarının Türk ve Ermeni ulusların barıştırılmasında olduğuna inandığına; Türkiye ile Ermenistan'ın kendi tarihçilerinden oluşacak ortak bir komisyon kurulmasına; dünya barış ve istikrarına katkıda bulunmak isteyen iyi niyetli her ülkenin Türkiye'nin bu önermesine katkı vermesi gerektiğine; Türkiye'ye tarihini, bazı propaganda belgelerine dayanan tek yanlı ve yanıltıcı değerlendirmeler üzerine bina etmesinin dayatılabileceğini düşünen ve hesaplarını buna göre yapan çevrelerin yanlgı içinde olduklarına ve bunun hiçbir koşulda mümkün olmayacağına ilişkin ... (“T.B.M.M. Genel Kurul Tutanağı” 2005)

önergenin Adalet ve Kalkınma Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi Grubu Başkanvekilleri, Doğru Yol Partisi, Anavatan Partisi, Sosyal Demokrat Halk Partisi ve bağımsız milletvekillerinin temsilcileri ile müşterek olarak kabul edildiğini duyurmuştur.

Önergenin amacı;

Gerek Türkiye'nin gerek Ermenistan'ın çıkarlarının, asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içinde yaşamış olan Türk ve Ermeni uluslarını barıştırmak, onları savaş yıllarından kaynaklanan derin önyargılara tutsak olmaktan kurtarmak ve hoşgörü, dostluk ve işbirliğine dayalı bir ortak geleceği paylaşmalarına imkan verecek bir ortamı yaratmak ("T.B.M.M. Genel Kurul Tutanağı" 2005)

şeklinde ifade edilerek, Ermenistan'a ve Ermeni diasporasına sorunların çözümü için birlikte hareket edilmesi önerisinde bulunulmuştur. Ayrıca TBMM Genel Kurulu'nda önergenin amacına ulaşabilmesi için izlenecek yol da ortaya konmuştur. Buna göre, Türkiye ile Ermenistan kendi tarihçilerinden oluşacak ortak bir komisyon kuracak, ulusal arşivler kısıtlanmaya tabi tutulmadan araştırmaya açılacak ve ilgili diğer arşivlerle de sürdürülecek araştırmalar neticesinde ortaya çıkan sonuçlar dünya kamuoyuna duyurulacaktır.

TBMM'de bildirinin kabul edilmesinin ardından 15 Nisan 2005 tarihinde, Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'a bir mektup gönderen Başbakan Erdoğan, 1915 dönemine ait gelişme ve olayları incelemek amacıyla ortak bir komisyon kurulması yolundaki önerisini resmen iletmiştir. Erdoğan söz konusu döneme ait gelişme ve olayların sadece Türk ve Ermeni arşivlerinden değil, ilgili

üçüncü ülkelerde yer alan tüm arşivlerden araştırılarak bulguların saptanması teklifinde bulunmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2005).

Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan, Erdoğan'ın mektubuna yanıt olarak gönderdiği mektupta “soykırım” konusuna atıfta bulunmazken, “Öncelikle diplomatik ilişki kuralım. Daha sonra hükümetlerarası kurulacak bir komisyonda çeşitli konuları ele alabiliriz” şeklinde bir ifade kullanarak, Ankara ile “soykırımı” tartışmaya sıcak bakmadığını göstermiştir (“Koçaryan'dan Yanıt” 2005). Gelişmeler üzerine açıklamalarda bulunan Başbakan Erdoğan:

Biz bütün arşivleri açıyoruz. Eğer arşivlerinize göre konuşuyorsanız, siz, üçüncü ve dördüncü ülkeler de arşivlerini açsınlar. Bu arşivlerde siyaset bilimciler, tarihçiler otursun çalışsın. Bunun neticesinde tarihin sorgulanması gerekiyorsa biz sorgularız. Neticesine katlanmaya hazırız (“Neticeye Katlanalım” 2005)

şeklinde görüş bildirerek Ermenistan'ı, kaçındığı gözlenen tarihi komisyon konusunda sıkıştırmaya çalışmıştır. Bu süreçte Türkiye'ye karşılık vermekte zorlanan Ermenistan, kara sınırının açılması ve hükümetlerarası bir komisyon kurulması koşuluyla “soykırımın” tarihi boyutunun ele alınabileceğini ileri sürmüştür (Çakırözer 2005).

Türkiye ve Ermenistan arasında, bu dönemde yürütülen ilişkiler çerçevesinde devlet başkanlarının açık beyanlarının yanı sıra iki ülke yetkililerinin gerçekleştirdikleri gizli görüşmelerle de ortak sorun noktalarında çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Ancak bu girişimler de başarısız olmuştur (“Ermenilerle Gizli Buluşma” 2005).

Türkiye Ermenistan ile ilişkilerini hızlandırdığı bu süreçte iç politikasında da Ermeni Sorunu ile ilgili sorunlar yaşamıştır. Bunlardan birincisi Yazar Orhan Pamuk'un Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bir milyon Ermeni'nin öldürüldüğünü söylemesi üzerine Türklüğü "aşağıladığı" gerekçesiyle yargılanmasıdır ("Writer Repeats Turk" 2005). Türkiye içinde yaşanan diğer bir olay ise, Ermeni kökenli Gazeteci Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007 tarihinde uğradığı bir silahlı saldırı sonucu öldürülmesidir ("Gazeteci Hrant Dink" 2007). Dink'in örgütlü bir suikast sonucu öldürüldüğünün anlaşılması sonrasında failerin yargılanması sürecindeki gecikmeler ve devamında yaşanan hukuki sorunlar, dünyada Türkiye'nin Ermeni vatandaşlarına ayrımcılık yaptığına dair kanıların güçlenmesine sebep olmuştur. Bu da Türkiye'nin 1915 Olayları'na ilişkin inandırıcılığının sarsılması sonucunu doğurmuştur (Açar ve Rüma 2012: 186).

Yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen, 2005 yılından itibaren komşularla sıfır sorun ve bölgesel odaklı dış politika anlayışı gereği Ermenistan ile varolan tüm sorunları çözmek amacıyla politikalar üretmeye çalışan Türkiye, girişimlerin kalıcı olması amacıyla proaktif bir tutum takınmaya çalışmıştır. Bu amaçla problemlerin aşılmasının bir boyutunun da iki toplum arasındaki iletişim kopukluğundan kaynaklandığını düşünülerek çeşitli alanlarda iki toplumu yakınlaştıracak girişimler başlatılmıştır. Bu girişimlerden biri Van Gölü üzerinde bulunan tarihi Ermeni Akdamar Kilisesi'nin restore edilerek 29 Mart 2007 tarihinde anıt müze olarak açılmasıdır. Açılış törenine Ermenistan Kültür ve Turizm Bakanı Yardımcısı Gagik Gyurjyan'ın yanı sıra Ermenistan'dan ve diğer ülkelerden çok sayıda Ermeni katılmıştır ("Akdamar Kilisesi Açıldı" 2007). Ayrıca izleyen dönemde Erivan-Antalya uçak seferinin başlatılması, ilişkilerin geliştirilmesine "önyargısız bir

şekilde” katkı yapmak isteyen Türkiye’nin insani boyutu ön plana çıkartan girişimler ile Ermeni toplumundan “iyi niyet” adımları beklediği şekilde değerlendirilmiştir (Zeyrek 2008). 2008 yılında Kars’ta yapılan bir fuarda biraraya gelen Türk, Ermeni ve Gürcü peynir üreticileri, başlattıkları “Kafkas Peyniri” projesi ile iki ülke arasındaki problemlerin bir an önce sonlandırılarak bölgede ticaretin gelişmesini istemişlerdir. Sonraları “peynir diplomasisi” olarak da adlandırılan bu girişimle birlikte iki ülke toplumunun da ilişkilerin normalleşmesine olumlu yaklaştığı gözlenmiştir (“Ermenistan ile Türkiye’yi Peynir” 2008). Türkiye ile Ermenistan arasındaki resmi ilişkiler de bu dönemde ağırlık kazanmış, iki ülke temsilcileri Ekim 2007’de İsviçre’nin arabuluculuğunda biraraya gelerek, on toplantı gerçekleştirmişlerdir (Bölükbaşı 2011, aktaran: Açar ve Rüma 2012: 186).

4. Türkiye'nin Ermenistan ile Yakınlaşma Süreci ve Protokoller

Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşme amacıyla sosyal ve diplomatik çabalara giriştiği bir zamanda, Rusya-Gürcistan Savaşı'nın patlak vermesi, bölgeye yönelik politikalarda bir takım değişikliklere gidilmesi sonucunu doğurmuştur. Kuşkusuz bunun yansımalarından biri de Ermenistan üzerinde olmuştur. Savaş öncesi durumda Ermenistan ile ilişkilerinde daha hesaplı proaktif bir ilişki içerisinde olmak isteyen Türkiye, sonrasında oluşan konjonktürel yapıda reaksiyoner davranarak, Ermenistan ile süreci hızlandırmıştır. Dört kısımda incelenen bu bölümde ilk olarak Türkiye'nin Ermenistan politikasını hızlandırmasına sebebiyet veren 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı incelenerek bölgesel işbirliği çabaları ele alınacak, diğer kısımlarda ise Türkiye'nin Ermenistan açılımı üzerinde durularak, iki ülke ilişkilerinde protokollere uzanan süreç değerlendirilecektir.

4.1. Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve Türkiye'nin “Bölgesel Odaklı Dış Politikası”nda İlk Adımı: Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu

2003 yılındaki “Gül Devrimi” ile Gürcistan devlet başkanlığı koltuğuna oturan Mikhael Saakaşvili, ülkesinin üniter bir yapıya kavuşmasını sağlamak amacıyla topraklarındaki özerk yapılara son vermek istiyordu (Demirağ 2007). Bu çerçevede ilk olarak 2004'te Acaristan'da kontrolü sağlayan Saakaşvili, aynı şekilde merkezi yönetimin Güney Osetya ve Abhazya üzerinde de hakim kılınmasını amaçlıyordu.

Bu amaçla 7-8 Ağustos 2008 günü Gürcü birlikleri Güney Osetya'ya girdi. Ancak Roki Tüneli aracılığıyla Güney Osetya'ya ulaşan Rus askerlerinin Güney Osetya'nın yanında yer alması ile kriz Rusya-Gürcistan savaşına dönüştü (USAK Gürcistan Raporu 2008). Rus askerlerinin bölgede varlık göstermesinin ardından Gürcistan kuvvetleri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Ruslar, Gürcü askerlerinin Güney Osetya'dan çekilmesinden sonra da Gürcistan üzerinde karşı taaruzunu sürdürmüş, ülkenin Gori kentini ele geçirmişlerdir (Erkul 2008).

İki ülke arasındaki bu savaş halinin Gürcistan toprakları üzerinde yoğunlaşarak devam etmesi ve krizden ülkeden geçen enerji hatlarının da etkilenmesi üzerine uluslararası bir sorun haline alan Rusya-Gürcistan çatışması, AB dönem başkanlığını elinde bulunduran Fransa'nın devreye girmesiyle yatıştırılmaya çalışılmıştır. Krizin çözümü adına hazırlanan altı maddelik planda; düşmanca tutumların sona ermesi, taraflar arasında kuvvet kullanılmaması, insani yardımın önünün açılması, Gürcistan birliklerinin önceki pozisyonlarına çekilmesi, Rus askerlerinin Güney Osetya dışındaki çatışma öncesi yerlerine dönmeleri ve Güney Osetya ve Abhazya'nın statüleri hakkında uluslararası tartışmaların başlatılması gerektiği konuları yer almaktadır (Europe Report 2008). Taraflar arasında imzalanan altı maddelik plana rağmen Rusya birlikleri Gürcistan topraklarından hemen çekilmemiştir. Daha da önemlisi Rusya'nın konunun uluslararası platformda tartışılmasına bile gerek duymadan Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarını tanıması Kafkaslardaki durumun bir uluslararası kriz olarak ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Son dönemde ABD ile Rusya arasındaki gerilimin de bir sonucu olarak değerlendirilen bu durum karşısında, ABD'nin devreye girerek Gürcistan'a destek vermesi, Kafkaslar ve Hazar Bölgesinde giderek kızışan rekabetin bir tetikleyici unsuru olarak

değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu sebeplerden ötürü uluslararası ilişkilerde “Yeni bir Soğuk Savaş mı?” geliyor soruları sorulmaya başlanmıştır (Öztürk 2009).

Rusya'nın Güney Osetya ve Abhazya'yı bağımsız birer devlet olarak tanımasıyla Kafkaslar'ın siyasi haritası değişmiş, Gürcistan'ın toprak bütünlüğü tartışılır hale gelmiştir. “Bölgedeki Dağlık Karabağ gibi diğer anlaşmazlıklar konusunda tarafların izleyebileceği sertlik yanlısı politikaların da gündeme gelmesiyle birlikte, Kafkaslar küresel istikrarsızlığın merkezi olarak değerlendirilmeye başlamıştır” (Çelikpala 2010: 107-108). Gerek uluslararası gerekse de Kafkaslar üzerinde etkileri büyük olan sonuçlar ortaya çıkaran 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı'nın Türkiye'ye yansımaları kuşkusuz çok boyutlu olmuştur. Savaşın bölgede patlak vermesinin ardından Türkiye'nin aklına gelen ilk şey, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum petrol ve doğalgaz boru hatları olmuştur. Savaş sırasında bu hatlar herhangi bir şekilde zarar görmese de güvenlik sebebiyle enerji akışı durmuş, bu da ileriye yönelik ciddi mali zararları ve bölgedeki istikrarsızlığın olası sonuçlarını akıllara getirmiştir. KEİ gibi Türkiye'nin öncülüğünde geliştirilen ekonomik temelli oluşumların da önünü tıkayacağı gözlenen savaş neticesinde, Karadeniz Deniz İşbirliği Görev Grubu (BLACKSEAFOR) ve Karadeniz Uyum Harekatı (Operation Black Sea Harmony) gibi güvenlik merkezli yapıların da işlevselliğini tartışma konusu yapmıştır. Ayrıca savaş sonrası Abhazya ve Güney Osetya'yı kaybederek istikrarsızlığa sürüklenen Gürcistan'ın son hali, söz konusu ülkeyi Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapı olarak gören ve siyasi, sosyal ve ekonomik yatırımlarını bu temel üzerinden inşaa eden Türkiye'yi oldukça zor durumda bırakmıştır (Çelikpala 2009).

İşte bu noktada Türkiye, olayın şokunu attıktan sonra, üzerinde durduğumuz savaşın Türkiye'ye mevcut/muhtemel sonuçlarını da göz önünde bulundurarak ve değişen dış politika anlayışı çerçevesinde “bölge odaklı” siyaset prensibini temel alan uzlaşma ve işbirliği girişimlerini başlatma yoluna gitmiştir. Bu amaçla “Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu” (KIİP) kurulması önerisini ortaya atan Türkiye, Kafkasya coğrafyasındaki mevcut ihtilaf noktalarının bu oluşum sayesinde çözüme kavuşturulabileceğini, Abhazya ve Güney Osetya anlaşmazlığının da buna yönelik ilk adım olabileceği üzerinde durmuştur.

Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu ilk olarak Rusya-Gürcistan Savaşı'nın devam ettiği bir ortamda 11 Ağustos tarihinde Türkiye Başbakanı Erdoğan tarafından dile getirilmiştir. Balkan ülkeleri arasındaki diplomatik ve askeri işbirliğine atıfta bulunan Erdoğan, Kafkaslar'da da buna benzer, Rusya'nın da içinde yer alacağı bir ittifak sisteminin geliştirilebileceğini açıklamıştır (“Başbakan: Kafkas İttifakı” 2008). Bölgenin ortak yararına katkı sağlayacak bir oluşumun hayata geçirilmesinin büyük önem taşıdığını belirten Erdoğan, bu amaçla 13 Ağustos'ta Moskova'da bir gün sonra da Tiflis'te temaslarda bulunarak bölgede barış, güvenlik ve istikrarın sağlanması adına bölgesel uzlaşma ve ittifak arayışını dile getirmiştir (Yalçınkaya 2008). Türkiye'nin bölgeye yaptığı ziyaretlerde, Dışişleri Bakanı Ali Babacan ve Başbakan Başdanışmanı Ahmet Davutoğlu'nun da yer alması, Türkiye'nin dış politika öncelikleri arasına Kafkasya'yı almaya hazırlandığı şeklinde değerlendirilmiştir (Kanbolat 2008). Başbakan Erdoğan'ın bölgesel işbirliği çabalarına Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'den de destek gelmiştir. Gül, “Kafkas İstikrar Forumu fikrinin mühim olduğu kanaatindeyim. Bir bölgede eğer istikrar varsa, eğer bir bölgede problemler önceden çözülebiliyorsa, güven ortamı varsa,

kalkınma, ekonomik gelişme, halkların refahı söz konusudur.” açıklamasında bulunmuştur (“Gül’den Kafkasya Değerlendirmesi” 2008).

Gerçekleştirdiği ziyaretlerin ardından Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu önerisinin olumlu karşılandığını vurgulayan Erdoğan, çabaların dışişleri bakanları düzeyinde yapılacak çalışmalarla da devam edeceğini belirtmiştir. Rusya ve Gürcistan görüşmelerinin ardından 21 Ağustos tarihinde Azerbaycan ile de bir görüşme yapan Erdoğan, Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ile birlikte ortak düzenledikleri basın toplantısında Kafkasya bölgesini barış ve refahın merkezi haline getirebilmek için çalışacaklarını söyleyerek, söz konusu ittifak önerisi karşısında birlikte hareket edileceği mesajını vermiştir. Konuşmasına kurulması düşünülen KİİP’in temel ilkeleri ile devam eden Erdoğan, bu platformun içinde bulunduğu coğrafyayı esas alan, bölge barış ve güvenliğini hedefleyen, ekonomik işbirliği ve enerji güvenliğini önceleyen, AGİK ilke ve prensiplerine dayalı, ortak bir çözüme ve yönetme mekanizmasını kapsayacak şekilde düzenleneceğini ifade etmiştir. (“Kafkas İttifakı Önemli” 2008). Dışişleri Bakanı Babacan’da yaptığı değerlendirmede, Başbakan Erdoğan’ın açıklamalarını destekler nitelikte, KİİP’in bölgesel sorunlara çözüm getirmeyi amaçlayan işbirliği noktalarını birçok alana yayan bölgesel fakat AB ile uyumlu, AB Komşuluk Politikası’nı tamamlayan bir yapı olacağını belirtmiştir (Babacan 2008).

KİİP önerisi hükümet ve Cumhurbaşkanlığı düzeyinde desteklenmesine rağmen anamuhalefet başta olmak üzere bazı çevrelerce eleştirilmiştir. Birbirleriyle yıllardır çeşitli düzeylerde sorunlar yaşayan ülkelerin bir pakt etrafında birleşmelerinin düşünülemeyeceğini belirten Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan

Yardımcısı Onur Öymen, böyle bir oluşumun gerçekleşme ihtimalinin göz önünde bulundurulsa dahi bu girişimden sadece Kafkasya üzerinde nüfuzunu arttırmaya çalışan Rusya'nın memnun kalacağını dile getirmiştir ("Öymen: Kafkas İttifakı" 2008). Onur Öymenin görüşlerini destekler nitelikte, Kafkasya İttifakı fikrini değerlendiren dışişleri eski bakanlarından Hikmet Çetin, Mümtaz Soysal ve İlter Türkmen; bölgedeki devletler arasındaki ihtilaf noktaları sürdüğü müddetçe, bu ve buna benzer işbirliği girişimlerinin somut bir hal almasının beklenmemesi gerektiği üzerinde görüş bildirmişlerdir ("Kafkas İttifakı Hayali" 2008).

Türkiye'nin KIİP önerisini ortaya attığı ve beş Kafkasya ülkesi (Türkiye, Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan) arasında oluşturmaya çalıştığı işbirliği çabası Aralık 2008 ve Ocak 2009'da yapılan iki hazırlık toplantısı dışında fazla ilerleme kaydedememiştir. Bu bakımdan KIİP önerisinin en azından bu dönem için başarısız olduğu söylenebilir. Bu girişimin başarısız olmasında kuşkusuz bölgedeki donmuş krizlerin bir türlü çözülememesi, taraflar arasında barış ortamı dahi olmadığı için işbirliği girişimlerini beklemenin doğru olmayacağı şeklinde değerlendirmeler yapılabilir. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da, Rusya'nın oluşacak bu platformdaki alacağı roldür. Diğer taraftan, Türkiye'nin yaptığı ikili görüşmelerde olumlu karşılık veren, platform sürecinin hızlanmasına ortam hazırlayan Gürcistan, ABD ve AB'nin yer almadığı bu girişime kuşku ile yaklaşmıştır. Erdoğan'ın Tiflis ziyaretinde destek mesajı veren Saakaşvili, sonrasında yaptığı açıklamada çok yönlü oluşumları her zaman desteklemeye hazır olduklarını ancak AB ve bölgedeki diğer büyük oyuncuları devre dışı bırakan oluşumların kurulmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bölgede özel ittifakların oluşturulmaması gerektiğinin dile getiren Saakaşvili, kurulacak ittifakların AB

kurumları çerçevesinde ve bütün büyük aktörleri kapsayacak büyüklükte olması gerektiğini belirtmiştir (“Gürcü Lider Saakaşvili” 2009).

Öte yandan batı ittifak sistemi içerisinde yer alan Türkiye’nin KİİP önerisi AB ve ABD tarafından da yeterince destek bulmamıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı’nın Avrasya’dan Sorumlu Müsteşar Yardımcısı Matt Bryza, Türkiye’nin ortaya attığı bölgesel ittifak çabası karşısında şaşırıldığını belirterek, böyle bir girişimin yapılacağı konusunda ülkesine herhangi bir şekilde bilgi verilmediğini açıklamıştır (“ABD Kafkas İttifakı” 2008). Türkiye’nin Kafkasya’daki beş ülke nezdinde şekillendirmeye çalıştığı güvenlik esaslı bu oluşum karşısında bölgeden dışlandığını düşünen batı, KİİP önerisine sıcak bakmamıştır (Duran 2008).

Bütün bu bilgiler ışığında Türkiye’nin Kafkaslar üzerindeki bu girişiminin gerek bölgenin içinde bulunduğu durumdan gerekse de küresel alandaki destek yoksunluğundan ilerleme kaydedemediğini söyleyebiliriz. Nitekim, Kafkasya coğrafyasındaki Azerbaycan-Ermenistan, Türkiye-Ermenistan, Rusya-Gürcistan ve Güney Osetya ve Abhazya gibi oldukça karmaşık ve çok boyutlu ihtilaf noktalarının bulunduğu, devletlerin birbirlerine karşı güvenlik algılamaları hassasiyetinin sürdüğü bir ortamda, güvenlik temelli bir ittifakın gerçekleşme ihtimali zor gözükmektedir.

Türkiye açısından üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da, Rusya-Gürcistan Savaşı sonrasında görüldüğü gibi bölgesel dış politikada jeopolitik manevra alanının darlığı sebebiyle ortaya çıkabilecek risklerin görülmesidir. Türkiye, Ermenistan ile sınırları kapalı olduğu için, İran ile de Batı karşıtı tutumu nedeniyle ilişkilerini oldukça sınırlı tutmak zorunda kaldığından Kafkasya ve Orta Asya’ya

açılan kapı olarak Gürcistan'ı görmüş ve bütün ekonomik ve siyasi tercihlerini bu temel üzerinde şekillendirmiştir. Fakat Ağustos 2008 sonrasında bölgede meydana gelen gelişmeler Türkiye'nin etkin olmak istediği bölgesel dış politikasının bu tek seçenekli tercihinden dolayı çok yönlü riskler barındırdığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Ekonomik ve siyasi gücünü arttırarak, bölgesel güç olma özelliğini pekiştirmek isteyen Türkiye, Gürcistan merkezli Kafkasya politikasından sıyrılmaya çalışarak alternatifleri arttırma yoluna gitmiştir. Burada da karşısında sadece iki seçenek bulunan Türkiye'nin, bahsettiğimiz sebeplerden ötürü İran ile ilişkilerini fazla geliştiremeyeceğinden, mevcut sorun noktaları bulunmasına karşın Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesi çalışmalarına hız vermiştir. Nitekim Türkiye'nin bu politikası, Ahmet Davutoğlu'nun komşulardan kaynaklanan dış politika risklerinin azaltılması amacıyla ihtilaf noktalarının ortadan kaldırılması fikri ile de uyumludur. Davutoğlu, Stratejik Derinlik'te, Türkiye'nin Azerbaycan ile birlikte Ermenistan ve Rusya'ya karşı giriştiği denge politikasından yakınmakta, bu politikanın terk edilerek tarafların sorunlar karşısında uzlaşabilecekleri bir yapıya geçmesi gerektiğini belirtmektedir. Davutoğlu'na göre Türkiye ancak bu sayede Kafkasya'ya ilişkin politikalarında alternatif alanlar oluşturma şansını yakalayabilecektir (Davutoğlu 2001:144-145).

4.2. Türkiye'nin Ermenistan Açılımı

Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki somut adımlar Rusya-Gürcistan Savaşı'nın yarattığı sonuçlar neticesinde hız kazansa da iki ülke arasındaki diyalog girişimlerinin başlangıç tarihini daha öncesine götürmek mümkündür. 19 Şubat

2008’de Ermenistan Cumhurbaşkanlığı görevini Robert Koçaryan’dan devralan Serj Sarkisyan’a, Türkiye Başbakanı Erdoğan’ın gönderdiği özel kutlama mesajında, ikili ilişkilerin düzelmesinin bölgede kalıcı barış ve istikrarın sağlanmasına katkı sağlayacağı dile getirilmiştir. Sarkisyan da Erdoğan’ın düşüncelerini onaylar şekilde barış yolunda kurulacak ikili görüşmelerle tüm sorunların çözülebileceği mesajını vermesi, Türkiye’de yeni dönem Ermenistan ilişkilerindeki beklentilerin artmasını sağlamıştır (“Erdoğan’dan Sarkisyan’a Kutlama” 2008). Ermenistan’da devlet başkanlığına Sarkisyan’ın gelmesi Türk medya ve kamuoyunda da olumlu karşılanmıştır. Eski Cumhurbaşkanı Koçaryan ile aynı çizgide olmakla birlikte “liberal ve pragmatik bir siyasetçi” olarak tanımlanan Sarkisyan’ın, Dağlık Karabağ Sorunu’nda ve Türkiye ile ilişkilerinde daha yapıcı bir tavır takınacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Ermenistan’daki kötü ekonomik durumu düzelteceği vaadiyle göreve gelen Sarkisyan’ın, bunu başarabilmesi için komşularıyla ilişkilerine önem vereceği yorumları da yapılmıştır (Kohen 2008).

Nitekim, Mayıs ve Temmuz 2008’de iki ülke diplomatlarının görüşme içerisinde oldukları ve iki tur toplantı yaptıklarının ortaya çıkması ilişkilerdeki “iyi niyet” çabalarının süreceği izlenimi yaratmıştır (Kantarcı 2008). Türkiye-Ermenistan yakınlaşması bu çerçevede ilerlerken Rusya-Gürcistan Krizi’nin patlak vermesi ve ardından Türkiye’nin bölgesel işbirliği çabaları iki ülke ilişkilerini farklı noktalara taşımıştır. Bölgede meydana gelen kriz yüzünden Gürcistan’ı merkez alan Kafkasya politikasını tartışmaya başlayan Türkiye, bunun neticesinde daha proaktif bir şekilde “aşama aşama” geliştirmek istediği Ermenistan politikasına hız vermek durumunda kalmıştır. Bu çerçevede KIİP eksenli bölgesel politikalarını uygulamaya koyan

Türkiye, sürece Ermenistan'ı da dahil ederek, öncesinde sürdürmüş olduğu gizli görüşmeleri açık düzleme çekmek istemiştir.

Bu süreçte Türkiye, Sarkisyan'ın daha öncesinde yaptığı iki ülke milli futbol takımlarının Erivan'daki müsabakalarını birlikte seyretme davetini değerlendirerek, diyalog adımlarını hızlandırma yoluna gitmiştir. 6 Eylül 2008 tarihinde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'a gitmesi ile "futbol diplomasisi" olarak adlandırılacak süreç başlamıştır. Cumhurbaşkanı Gül Ermenistan ziyareti hakkında yaptığı açıklamada, KIİP adı altında oluşturulmaya çalışılan bölgesel girişim nedeniyle Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan ile son dönemde yoğun temaslarının olduğunu, gerçekleştirilmesi düşünülen bu oluşumun taraflarından birinin de Ermenistan olduğunu, bu amaçla bizzat görüş alışverişinde bulunulması gerektiği üzerinde durmuştur. Gül görüşmede Dağlık Karabağ Sorunu ve iki ülke ilişkilerinin de ele alınacağını belirterek; "Ümit ederim ki bu ziyaret, iki ülke arasındaki problemlerin çözümünde yeni bir başlangıç olur." ifadesini kullanmıştır. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan da sorunların çözümü noktasında ortak irade gösterdiklerini belirterek, "Bu sorunları biz çözeceğiz ve gelecek nesillere bırakmayacağız." açıklamasında bulunarak gelecek adına umutlu konuşmuştur (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2008a).

Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşma çabasına Batıdan da destek gelmiştir. Türkiye'nin bölgesel güç statüsünü etkin bir şekilde kullanabilmesi için komşularıyla sorunlu ilişkilerini çözmesi gerektiği üzerinde duran ABD, bunun da ancak diyalog kanallarını genişletmekten geçtiğini ifade ederek, Ermenistan ile kurulacak bu pozitif ilişkiden Türkiye'nin kazançlı çıkacağı üzerinde durmuştur (Kinzer 2008). AB

Dönem Başkanı Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner, Cumhurbaşkanı Gül'ün Erivan'a gitmesinin iki ülke için önemine değinerek, bu ziyaretin "bir futbol maçının ötesinde" görülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ziyaretten duyduğu memnuniyeti dile getiren AB Komisyonu Genişlemeden Sorumlu Üyesi Olli Rehn de bu girişimlerin Türkiye'nin AB ile yürüttüğü tam üyelik müzakerelerine pozitif etki sağlayacağını dile getirmiştir ("AB Ziyaretten Memnun" 2008).

Türkiye'nin Ermenistan ile yaşadığı bu yakınlaşma süreci kendi kamuoyunda ve uluslararası çevrelerde olumlu bir şekilde karşılanırsa da, Türkiye'nin bu süreci "bölgesel denge stratejisi" çerçevesinde yürütmesi gerekmektedir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırların kapalı olması doğrudan Dağlık Karabağ Sorunu ile bağlantılı olduğundan, iki ülke arasındaki gelişen ilişkilerin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini etkilemesine izin verilmemesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Türkiye, bölgesel odaklı işbirliği ve katılımı arzulayan dış politika anlayışı çerçevesinde sorunlu ilişkilere sahip komşularıyla yakınlaşırken, varolan müttefiklerini dışlayacak ya da küstürecek adımların atılmaması noktasında dikkatli olmaya özen göstermiştir. Bu doğrultuda Cumhurbaşkanı Gül, Ermenistan ziyaretinin ardından, 11 Eylül'de de Azerbaycan'a bir ziyaret düzenleyerek, son gelişmelerle ilgili olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i bilgilendirmiştir. Ziyaret öncesinde, Azerbaycan'ın haklı davaları ve çıkarları konusunda daima aktif çaba içerisinde olduklarını belirten Gül, bu yaklaşımın her zaman Türk dış politikasının temel ilkelerinden biri olarak kalacağını dile getirmiştir. Görüşme sonrasında Aliyev ile ortak basın toplantısı düzenleyen Gül:

Ümit ediyorum ki Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ meselesi diyalog yoluyla, anlayışla ve karşılıklı görüşmelerle çözüme erişir. 17 senelik bu sorunun çözümü için yeni fırsatlar doğduğu kanaatindeyiz.

Bununla ilgili Ermenistan ziyaretinden de ümitli dönmüştüm. Görüşerek bunların hallolabileceğine inanıyorum. İşgal altındaki toprakların bir an önce boşaltılması. Bunlar büyük adımlar olacaktır ve bir barış havası, istikrar ortaya çıktığında da bu bölgede ekonomik işbirliği olacaktır (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2008b).

Bu açıklamasında Gül, Türkiye'nin geçmişte olduğu gibi çözüm için ilk koşulun Ermenilerin işgal topraklarından çekilmesi tezini yenilemiş, ancak bununla beraber “diyalog” yoluna da vurgu yapmıştır.

Türkiye, bu dönemde Ermenistan ile Azerbaycan arasında dengeli bir dış politika ortaya koymaya çalışırken, 2 Kasım 2008 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanlarının, Rusya'nın daveti ile Moskova'da biraraya gelmeleri ve ortak bir bildirgeye imza atmaları son dönemdeki çabaların bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bildirgede taraflar, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözüme ulaştırılması için işbirliği içinde olacaklarını teyit etmişlerdir (President of Russia 2008).

Azerbaycan'a gerekli güvencelerin verilmesi ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki diyalog çabaları neticesinde Erivan ile ilişkilerini sıklaştırmaya başlayan Türkiye, bu dönemde iki ülkenin normalleşmesi yolunda çaba içerisine girmiştir. Nisan 2009'da ilk yurtdışı ziyaretini Türkiye'ye yapan ABD Başkanı Barack Obama'nın İstanbul'da Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları ile biraraya gelmesi, yakınlaşma sürecinin “kısa bir zamanda sonuçlanacağı” yorumlarının yapılmasına sebep olmuştur (Birand 2009).

Nihayetinde, 22 Nisan 2009 tarihinde İsviçre'nin gözlemciliğinde yürütülen Türkiye ile Ermenistan Dışişleri yetkilileri arasındaki görüşmelerin olumlu sonuç

verdiğinin açıklanması ve iki ülke ilişkilerinin normalleşmesine katkıda bulunacak bir “yol haritası”nın belirlendiğinin dile getirilmesi yaklaşık yedi aydır sürdürülen temasların olumlu karşılık bulduğu anlamını taşımaktadır.

Söz konusu açıklamada;

Türkiye ve Ermenistan, İsviçre'nin arabuluculuğunda, ikili ilişkilerini normalleştirmek; iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirmek ve bu suretle tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarı ileri götürmek amacıyla yoğun çaba göstermektedirler.

İki taraf, bu süreçte somut ilerleme ve karşılıklı anlayış sağlamış ve ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu çerçevede, bir yol haritası belirlenmiştir.

Üzerinde mutabık kılınan bu zemin, devam eden bu süreç için olumlu bir perspektif sağlamaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2009a)

ifadelerine yer verilmiştir.

Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlıklarının yaptığı bu açıklamada iki ülke ilişkilerinin izleyeceği seyir üzerine ayrıntılı bir ifade yer almasa da açıklama, ilişkilerin normalleştirilmeye çalışıldığının tüm dünyaya anlatılması bakımından önem taşımaktadır.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki bu gelişme, süreci yakından takip eden ABD tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır. ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, iki ülke arasındaki yakınlaşmanın “cesaret verici” olduğunu dile getirirken, normalleşmenin de makul bir sürede gerçekleştirilmesi gerektiği açıklamasını yapmıştır (“Türk ve Ermeni Liderler” 2009).

Ancak yapılan açıklamanın belirsizlikler taşıması ve Türkiye-Ermenistan ihtilafının başlamasına sebep olan Dağlık Karabağ Sorunu hakkında herhangi bir ifadenin yer almaması, Azerbaycan tarafında kuşku yaratmıştır. Gelişmeler üzerine basın açıklaması yapan Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Elkhan Polukhov, Türkiye-Ermenistan normalleşmesi ve sınırların açılması ihtimalinin, Ermeni askerlerin işgal topraklarından çekilmesi ile eş zamanlı olarak gerçekleşmesi gerektiği üzerinde durmuştur (“Azerbaycan Sözcüsü” 2009). Azerbaycan tarafının böyle bir açıklama yapması, “Dağlık Karabağ’ı ihmal eden bir Türk-Ermeni normalleşmesi mi tasarlanıyor?” sorularının sorulmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile bir telefon görüşmesi gerçekleştiren Cumhurbaşkanı Gül, normalleşme süreci ile ilgili kendisine detaylı bilgi vermiştir. Aliyev ile görüşmesinin gayet iyi geçtiğini ifade eden Gül, “iddia edildiği gibi Türkiye ile Azerbaycan arasında herhangi bir soğukluğun olmadığını” dile getirmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı 2009).

Türkiye ile Ermenistan arasındaki “normalleşmeye” yönelik ilk resmi adım olarak görülen dışişleri bakanlarınca yapılan ortak basın açıklamasının, tarihi de ayrı bir tartışma konusudur. Açıklamanın 22 Nisan tarihinde ve gece yarısı yapılması, Türk tarafının 24 Nisan’daki Türkiye karşıtı söylemlerinin önünü kesebilmek amacıyla hızlı davrandığı yorumlarının yapılmasına neden olmuştur. Bunlardan biri hiç kuşkusuz ABD Başkanlığı döneminde ilk “24 Nisan”ını yaşayacak Obama’nın 1915 Olayları ile ilgili olarak nasıl bir nitelendirme yapacağı konusunda yoğunluk kazanmıştır. Obama’da 24 Nisan tarihinde yayınladığı açıklamada “soykırım” nitelemesini kullanmamış, Türkçe karşılığı “büyük felaket” olan Ermenice “Meds Yeghern” sözünü tercih etmiştir (“Obama ‘Soykırım’ Demedi” 2009). Ancak

bununla beraber dünyanın çeşitli yerlerinde “soykırım” gösterileri geçmişte olduğu gibi gerçekleşirken, değişen tek şey Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın 1915 Olayları’na ilişkin kullandığı “dil” olmuştur. Ermeni iddialarının tanınması sürecinin Türk halkına karşı yönelmediğini dile getiren Sarkisyan, bu durumun Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecini etkilemeyeceğini savunmuştur (“Ermenistan İçin Tarihi” 2009).

Bu dönemden itibaren ortaya konan yol haritasını gerçekleştirme yönünde çalışmalar yürüten Türk ve Ermeni Dışişleri yetkilileri, söz konusu “normalleşme”nin hangi temeller üzerinde kurulacağını müzakere etmeye başlamışlardır. Bu dönemde, iki ülke arasındaki görüşmelerin sert biçimde geçtiği, tarafların ulusal çıkarlarını en üst düzeye çıkarmak için yoğun çaba içerisinde oldukları bilgileri gelmiştir (Yetkin 2009). Çözülmesi beklenen ihtilafların sadece iki devletten kaynaklanmadığı, sürecin Azerbaycan boyutunun da olduğu gerçeği, müzakere sürecinin uzamasına sebep olmuştur. 22 Nisan’daki açıklamalar sonrası güven bunalımı yaşayan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin kötü bir seyir almasını istemeyen Başbakan Erdoğan, 13 Mayıs 2009 tarihinde Azerbaycan’a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bakü’de Cumhurbaşkanı Aliyev ile biraraya gelen Erdoğan Azerbaycan Parlamentosu’nda yaptığı açıklamada:

Türkiye’nin Karabağ’dan vazgeçmesi gibi bir keyfiyeti telaffuz etmesi bile söz konusu olamaz. Bu iftirayı açıkça huzurlarınızda reddediyorum. Tek gayemiz, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönünde ilerleme kaydederken, Karabağ’ın Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü esasında çözümünü için uygun şartların oluşturulması. Bu at başı giderse varız. (Karan 2009)

ifadelerini kullanarak Türkiye’nin dış politikasındaki Azerbaycan önceliğine vurgu yapmıştır. Ayrıca Türkiye-Ermenistan müzakerelerinin hız kazandığı bir dönemde, 28 Ağustos 2009 tarihinde, Türk Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu ile

Müsteşar Yardımcısı Ünal Çeviköz'ü Bakü'ye gönderen Erdoğan son gelişmelerden Bakü'nün haberdar olmasını sağlamıştır (“Başbakan Erdoğan Azerbaycan” 2009).

İşte bu noktada tarafların iç ve dış dengeleri gözetenek oluşturmaya çalıştığı yol haritasının metinlere döküldüğü, 31 Ağustos 2009 tarihinde ilan edilmiştir. Türkiye, Ermenistan ve İsviçre dışişleri bakanları, “normalleşme”nin seyrini ele alacak “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü” adında iki ayrı protokolü parafe ettiklerini duyurmuşlardır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2009b).

4.3. Protokoller ve İç ve Dış Politikadaki Yansımaları

Türkiye ve Ermenistan yakınlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan protokolleri ele aldığımızda ilk olarak, Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokolü incelememizde yarar vardır (“Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına” 2009). Toplam on iki paragraftan oluşan bu protokol metninin birinci paragrafında, “İkili İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”e atıfta bulunulmuş, iki protokolün bir bütün olarak ele alınması gerektiği vurgulanmıştır. İkinci ve üçüncü paragraflarda ise protokollerin, Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı yükümlülüklerine bağlı kalacağı ifade edilerek, ülkelerin “ikili ve uluslararası ilişkilerinde, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit” ettikleri belirtilmiştir. Bu madde ile açık bir şekilde ifade edilmemesine rağmen,

Ermenistan'ın Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın da toprak bütünlüğünü tanıdığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim, beşinci paragrafta, “İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığı” açık bir şekilde ortaya konmuştur. Bu durum, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında bağımsızlığını kazanan Ermenistan'ın Türkiye'nin doğu bölgesinden toprak talep edeceği iddialarının resmi olarak sona erdiği anlamına gelmektedir. Karşılıklı sınırların teyit edilmesi Türkiye açısından önemli bir kazanç olarak değerlendirilmiştir (Laçiner 2009).

Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol'de üzerinde durulması gereken bir madde de, tarafların ortak sınırın açılması konusunda anlaşmalarını bildirmeleridir. Ancak bu hususun gerçekleşmesi, söz konusu protokolle bütünlük arzeden, “İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”de ortaya konan bir takım ön şartların gerçekleşmesi ve protokollerin parlamentolarda onaylanarak yürürlüğe girmesine bağlanmıştır.

Protokol metninin diğer bir çok paragrafında, iyi komşuluk ilişkilerinin tesis edilmesi, siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda ilişkilerin geliştirilmesinin arzulanması, iki ülke arasında güven ve itimat ortamı oluşturulması ve bunun muhafaza edilmesi gibi ifadeler sıkça vurgulanarak, tarafların protokolleri gerçekleştirme noktasında “iyi niyet” içerisinde oldukları anlatılmaya çalışılmıştır.

İki ülke arasındaki “İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”e baktığımızda, protokol genel olarak birinci protokolün devamı niteliğindedir. Yakınlaşmanın temellerinin ortaya konmasından sonra sürecin işleyişi hakkında açıklamalarda

bulunan bu protokol ilk olarak, siyasi, kültürel, ekonomik, enerji, ulaştırma, bilimsel, teknik her türlü alanda ikili ilişkilerin geliştirilmesini vurgulamıştır. Bölgesel ve uluslararası uyuşmazlıklardan terörizm, uyuşturucu ve silah kaçaşçılığına kadar bölgeyi ve dünya güvenliğini tehdit eden tüm unsurlar karşısında uluslararası hukuk ilkelerine bağlı kalarak, çözüm için birlikte hareket edileceği ifade edilmiştir. Metinde, bölgesel istikrar ve güvenin güçlendirilmesi yolunda işbirliğine gidileceğinin belirtilmesi, Kafkasya'daki başlıca istikrarsızlık unsuru olan Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde ortak hareket edileceği şeklinde değerlendirilebilir. Ancak bu husus örneklendirilmemiş, genel bir anlatımla ifade edilmiştir.

İlişkilerin geliştirilmesine yönelik ayrıntılı takvimin de yer aldığı metinde, protokollerin yürürlüğe girmesinin ardından iki ay içerisinde ortak sınırların açılması noktasında anlaşılmıştır. Bu takvime göre, sınırların açılmasının ardından iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik ifade edilen unsurların gerçekleştirilmesi amacıyla komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Oluşturulacak bu hükümetlerarası komisyon, alt komisyon çalışma gruplarını belirledikten sonra söz konusu alanda başarılı oluncaya dek çalışılacağı belirtilmiştir. Protokolde, siyasi istişare alt komisyonu, ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri komisyonu, hukuki konulara ilişkin alt komisyon, bilim ve eğitim alt komisyonu, ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği alt komisyonu, çevre sorunlarına ilişkin alt komisyonu ve iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek tarihi boyut ile ilgili bir alt komisyon kurulmasına karar verilerek ikili ilişkilerin çok boyutlu düzlemde geliştirilmesi istenmiştir ("İlişkilerin Geliştirilmesine Dair" 2009). Bu noktada tarihi boyut ile ilgili bir komisyonun kurulacak olması, Türk kamuoyunda memnuniyetle karşılanmıştır. Bu

durum Türkiye'nin 2005 yılında, 1915 Olayları'nın bilimsel yöntemlerle incelenmesi teklifinin Ermenistan tarafından kabulü şeklinde değerlendirilmiştir (Özdal 2010). Ancak Protokollerde Dağlık Karabağ Sorunu'na açık bir şekilde değinilmemiştir. Ermeni kuvvetlerin 1993 yılında Azerbaycan toprağı Kelbecer'i işgal etmesi nedeniyle Türkiye'nin Ermenistan ile kara sınırını kapattığı gerçeğinden hareketle, Protokollerde sınırların açılacak olmasına karşın işgal altındaki topraklarla ilgili doğrudan hiç bir ifadenin yer almaması Türkiye kamuoyunda tartışma konusu olmuştur. Bu çerçevede, altı haftalık bir iç siyasi istişarenin ardından imzalanması ve iki ülke parlamentolarının onayının ardından yürürlüğü girmesi planlanan uzun soluklu Protokoller sürecinin Türkiye cephesinde, "kazançlar" ve "kayıplar" etrafında yapılan değerlendirmelerle geçtiğini söyleyebiliriz.

Protokollerin parafe edilmesinin ardından açıklamada bulunan Anamuhalefet Partisi Genel Başkanı Deniz Baykal yaptığı açıklamada, protokolle Türkiye'nin yükümlülükleri yazılı olarak taahhüt altına alınmasına rağmen, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarından çekilmesine yönelik herhangi bir güvence vermediğini belirtmiştir. Bu şartlar altında da, Protokollere onay verilmesinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir ("İşgal Sona Ermedikçe" 2009). Konuya ilişkin yazılı açıklamada bulunan Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Devlet Bahçeli de protokollerde sıkça muğlak ifadelerin kullanıldığını, sınırların tanınması konusunda ise 1921 Kars Antlaşmasına açıkça atıfta bulunulmadığı için Türkiye'nin birşey kazanmadığını belirterek, Protokollere karşı olduğunu ifade etmiştir (Milliyetçi Hareket Partisi 2009).

Protokollere yönelik eleştirilerde vurgulanan bir nokta da, protokoller sürecinin, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geleceğine olası etkisi üzerine olmuştur. Başbakan'ın 13 Mayıs 2009'daki Azerbaycan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada, sınırların açılması için Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünün ön şart olacağını belirtmesine rağmen sürecin böyle ilerlemediği, bu durumun Azerbaycan yönetiminde ve halk kitlesinde "Türkiye'ye karşı bir "güvensizlik unsuru" olarak ortaya çıkabileceği değerlendirilmesinde bulunulmuştur (Aydın 2009). Protokollerin parafe edildiğinin açıklanmasının ardından kontrollü olan ve "Protokollerden rahatsız değiliz. Ancak Azerbaycan'ın çıkarları dikkate alınmalı." açıklamasında bulunan Azerbaycan yönetimi, sonrasında Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla yaptığı açıklamada, "Dağlık Karabağ'daki işgalin sona ermeden sınırların açılacak olması milli çıkarlarımıza aykırıdır" ifadesinde bulunarak Protokolleri eleştirmiştir ("Ermenistan ile Uzlaşmaya Bakü'den" 2009).

Protokollerin içeriğine yönelik tepkilere rağmen, Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşme çabasına girişerek barış yönünde bir irade ortaya koyduğunu, bu adımın Kafkasya ve Doğu Karadeniz'de biriken sorunların tasfiyesine katkı sağlayacağı belirtilmiştir (Sanberk 2009). Şu anki pozisyonun, diyalog kanallarının tamamen kapalı olduğu döneme kıyasla oldukça olumlu yönde ilerlediği, Protokollerin iki ülke ilişkilerindeki sorunlu noktaların çözümünde başlangıç olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşleri de ağırlık kazanmıştır (Aras ve Özbay 2009).

Türkiye tarafında protokollere yönelik eleştiriler daha çok Dağlık Karabağ Sorunu nedeniyle Azerbaycan faktörü üzerinden gelse de, Ermenistan tarafından yapılan eleştirilerin büyük bölümü iki ülke arasında oluşturulması kararlaştırılan

tarihi boyut ile ilgili alt komisyon üzerinde olmuştur. Özellikle Ermeni diasporası ve Ermenistan içindeki diaspora kaynaklı örgütler, Erivan yönetimini sert bir dille eleştirmişlerdir. Ermenistan'daki Daşnak Partisi'nin Batı Avrupa Başkanı Murat Papazyan, oluşturulacak tarih araştırmaları alt komisyonu ile 1915-1916 yılının araştırılacağını, bu durumun ise soykırımı tartışmakla eş anlamlı olduğunu ifade ederek, Protokoller sürecinin “Ermeni davasına ağır bir darbe” olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Avrupa Ermeni Federasyonu Başkanı Hilda Çobanyan da protokollerle Türkiye'nin doğu sınırlarını Ermenistan'a kabul ettirdiğini söyleyerek Erivan yönetimini eleştirmiştir (“Diaspora, Erivan'a Öfkeli” 2009).

Türkiye ile Ermenistan arasında parafe edilen protokoller kendi kamuoylarında büyük tartışmaları beraberinde getirse de AB, ABD ve Rusya tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bu doğrultuda Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi gerektiğini ifade eden AB Genişlemeden Sorumlu Üyesi Olli Rehn, iki ülke sınırının açılmasının Kafkasya'nın istikrarına katkı sağlayacağını belirtmiştir (“Rehn: Sınır Açılması” 2009). Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşma girişiminde başından beri etkili rol oynayan ABD'de protokoller hakkında olumlu görüş bildirmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Philip Crowley, 1915 Olayları'na değil 2009'daki gelişmelere odaklandıklarını söyleyerek, normalleşme yolundaki tüm süreçte ABD ve AB'nin desteğinin süreceği açıklamasında bulunmuştur (“ABD: 1915 Olaylarına Değil” 2009). Rusya ise, Türkiye-Ermenistan normalleşme girişimini, Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının ilerleyen dönemlerde de devamı durumunda, kendisini de içine alan geniş çaplı bir çatışmaya dönüşebileceği endişesiyle desteklemiştir. Bu amaçla Rusya, Kafkasya'da kendi çıkarlarına ters düşmeyecek şekilde oluşacak istikrar

fikrine olumlu yaklaşmıştır. Ayrıca Ağustos 2008’de Gürcistan ile girişilen savaş neticesinde dünya kamuoyunda oluşan saldırgan, sertlik yanlısı imajını da bu işbirliği girişimi karşısındaki tutumu ile değiştirmek istemiştir (Özbay 2012).

Protokoller, tepkilerin böylesine çok boyutlu olduğu bir ortamda, Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları tarafından 10 Ekim 2009 tarihinde İsviçre’nin başkenti Zürih’te imzalanmıştır. Zürih Üniversitesi’nde gerçekleştirilen imza töreninde ABD, Rusya ve İsviçre Dışişleri Bakanları ile AB Dış Politika Yüksek Temsilcisi de hazır bulunmuştur. İmza töreni öncesinde taraf devletler arasında ufak çaplı bir kriz yaşansa da Rusya’nın araya girmesiyle kriz aşılmıştır (Atmaca 2009).

Türkiye ile Ermenistan protokolleri imzalamasına karşın her iki kamuoyunda da protokoller eleştirilmeye devam etmiştir. Türkiye tarafında, protokollerin somut bir yarar sağlamadığı aksine Azerbaycan ile ilişkilerin bozulmasına sebebiyet vereceği iddia edilmiştir. Protokollerin imzalanmasından kısa bir süre sonra Azerbaycan ile yaşanan “bayrak krizi” ile de iki ülke ilişkilerinin gerileceği yönündeki inanç kuvvetlenmiştir. 14 Ekim 2009 tarihinde oynanan Türkiye-Ermenistan futbol müsabakası öncesinde Azerbaycan bayrakları stadyuma sokulmamış, girişte toplanan bayraklar özensiz bir şekilde kutulara atılmıştır. Söz konusu durum karşısında Azerbaycan yönetimi tepki göstermiş ve Türkiye’ye nota vermiştir. Yaşanan bu olayın üzerinden yaklaşık bir hafta geçtikten sonra, Bakü’deki Din Hizmetleri Müşavirliği önündeki Türk bayrakları Azeri yetkililerce indirilmiştir. Bu kez de Türkiye’nin nota vermesiyle sonuçlanan olay, iki ülke ilişkilerindeki gerginliğin tırmandığının somut kanıtı olarak karşımıza çıkmıştır. (Zeyrek 2009).

Azerbaycan ile yaşanan “bayrak krizi”nin ardından Türk kamuoyunun büyük çoğunluğunun protokoller ile bölgesel sorunların çözüleceğine ilişkin inancı büyük hasar görmüştür. Protokollerin iddia edildiği gibi bölgenin istikrarına ve Türkiye’nin Kafkasya’daki etkinliğine katkıda bulunamayacağını, dahası Azerbaycan gibi bölgedeki en önemli stratejik ortak ile ilişkileri zedeleyeceği görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ermenistan yönetiminin de bu dönemde Dağlık Karabağ Sorunu ile Protokollerin birbirinden bağımsız unsurlar olduğunu sıkça dile getirmesi, Türkiye’nin protokollerle gerçekte ne beklediği ve neyi elde ettiği sorularının ağırlık kazanmasına sebep olmuştur. Bu noktadan sonra her iki devletin de onay işlemine tabii tutacağı protokollerin geleceği belirsizliğini korumuştur.

4.4. Protokoller Sürecinde “Çatlama”: Karşılıklı Kaygılar ve Normalleşme Girişiminin Sekteye Uğraması

31 Ağustos 2009’da parafe edilen protokoller sonrası, imzaların atıldığı 10 Ekim 2009 tarihine kadar geçen sürede akademik çevrelerden ve yazılı ve görsel basından çok sayıda yorum ve haber gelmesine rağmen, Türkiye hükümeti, protokollerin içeriği ve amacı hakkında gerek Türk gerekse de Azeri kamuoyunu bilgilendirme konusunda eksik kalmıştır. Söz konusu metinler içerisinde tarih komisyonu gibi tartışmaya açık konuların yer alması, yakınlaşma sürecinde sıkça işin içinde Azerbaycan’ının da olduğu vurgulanmasına rağmen Dağlık Karabağ Sorununun protokollerde yer almaması, kamuoyunda sürece ilişkin bir kuşku ortamı doğurmuştur.

Bu açıdan ele alındığında, 21 Ekim 2009 tarihinde Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun, Protokoller konusunda TBMM'yi bilgilendirme açıklaması, hükümetin söz konusu anlaşmaya ilişkin amaçlarını net bir şekilde ifade etmesi açısından önemlidir ("T.B.M.M. Genel Kurul Tutanağı" 2009). Konuşmasına Türk Dış Politikası'nın temel esaslarını açıklayarak başlayan Davutoğlu, Türkiye'nin "komşularla sıfır sorun" politikasından hareketle, çevresinde barış ve istikrar kuşağı yaratma hedefinden söz etmiştir. Bu hedef doğrultusunda, Kafkasya coğrafyasındaki tüm ihtilaf noktalarının çözüme kavuşturulması gerektiğini belirten Davutoğlu, bu amaçla Ermenistan ile normalleşme çabalarına hız verildiğini açıklamıştır. Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmesinin, bölgenin güvenliği ve refahı açısından tartışılmaz olduğunun altını çizen Davutoğlu, Protokollerle aşağıdaki hedeflere ulaşılacağını belirtmiştir:

Bir, Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında yani yan yana yaşayan ve bundan sonra yaşayacak olan komşu iki ulus devlet arasında iyi komşuluk ilişkilerinin tesis edilmesi.

İkinci hedefimiz, yüzyıllar boyu birlikte yaşamış Türk ve Ermeni milletleri arasında sadece bölgede değil, Fransa'da, Amerika'da, Paris'te, Los Angeles'ta da bazı bölgelerde yan yana yaşayan Türk ve Ermeni milletleri, halkları arasında geçmiş acılara dayalı, istismara dayalı ortamı ortadan kaldıracak sağlıklı bir iletişim kanalı kurmak.

Üçüncüsü, Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının uluslararası hukuk normlarına ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne sadık kalarak ve uluslararası kuruluşların kararına uygun olarak çözümünün önünü açmak ve bu çözüm yoluna ivme katmak.

Birinci hedef doğrultusunda, Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokolde yer alan, "mevcut sınırların uluslararası hukukun ve ilgili antlaşmaların tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanınması" ifadesiyle, hiç bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde Ermenistan'ın Türkiye sınırlarını tanımmasının kayıt altına

alındığını söyleyen Davutoğlu, böylece ilişkilerinde güven temelini oturtan iki ülkenin ilişkilerini normalleştireceğini belirtmiştir.

İkinci hedefi Protokollerle oluşturulacak olan tarih alt komisyonu üzerinden açıklayan Davutoğlu, geçmişte yaşanan acı olayların, sadece Türkiye'ye karşı, tek taraflı hafıza yarattığını, yapılacak tarafsız bilimsel incelemelerle bunun "Adil hafıza"ya dönüşeceğini ifade etmiştir.

Üçüncü hedef olarak da Türkiye-Ermenistan normalleşmesine paralel olarak Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunların çözüleceğini belirten Davutoğlu, protokollerde yer alan "bölgesel çatışmalar ve uyuşmazlıkların çözülmesi", "ülkelerin toprak bütünlüğüne saygı" gibi ifadelerle sürecin destekleneceğini açıklamıştır.

Davutoğlu'nun bu açıklamaları Protokollere yönelik eleştirileri engellememiştir. Muhalefet partileri, protokollerin açık ifadeler barındırmaması ve Dağlık Karabağ Sorunu'na çözüm önerileri getirmediği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ahmet Davutoğlu'nun konuşmasının ardından söz alan MHP Grup Başkan Vekili Oktay Vural, protokoller hakkında hükümetin açıklamaları ile Ermeni yetkililerin açıklamaları arasında büyük farklılıklar olduğunu ileri sürerek, amacı ve kapsamı üzerinde mutabakata varılamamış bir anlaşma metninin Türk dış politikasına zarar getireceğini belirtmiştir. CHP adına konuşan Şükrü Elekdağ ise, imzalanan protokollerin Azerbaycan'ın hiçbir sorununu çözmediği, verilen sözlere rağmen protokollerin Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünden önce imzalandığı, bu durumun Azerbaycan tarafında Türkiye'ye karşı bir güvensizlik unsuru olarak

belirdiği, dahası sürecin iki ülke arasında yeni krizlere yol açabileceğini belirterek protokolleri eleştirmiştir (“T.B.M.M. Genel Kurul Tutanağı” 2009).

Türkiye kamuoyunda protokollerle ilgili tartişmalar sürerken, Ermenistan’dan gelen haber sürecin önüne bir engel daha getirmiştir. Ermenistan’da prosedür gereği bir anlaşmanın parlamentoya gönderilebilmesi için ilk olarak Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nden onay alması gerekmektedir. Bu erevede, Mahkeme protokolleri anayasaya uygun olup olmadığı noktasında incelemiş ve uygun olduğuna kanaat getirerek 12 Ocak 2010 tarihinde onaylamıştır. Ancak sonrasında açıklanan gerekçeli karar, Türkiye’nin tepki göstermesine sebep olmuştur. Gerekçeli karara göre, protokoller ancak “diplomatik ilişkilerin kurulması” ve “ortak sınırların açılması” durumunda geçerli olabilecektir. Bunun dışında, protokollerin Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi’nin 11. paragrafına aykırı bir şekilde yorumlanamayacağı ve uygulanamayacağı ifade edilmiştir. Bağımsızlık Bildirgesi’nin 11. paragrafında “Ermenistan Cumhuriyeti’nin Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan’da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir.” denilmektedir. Bu Türkiye cephesinde, protokollerle oluşturulması planlanan tarihi boyut ile ilgili alt komisyonu işlevsiz kılmaya yönelik bir çalışma olarak değerlendirilmiştir. Mahkeme ayrıca protokollerde yer alan “toprak bütünlüğüne karşılıklı saygı duyulması” yönündeki maddeye getirdiği yorumda, ancak bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından yapılan anlaşmalarda geçerli olacağını bildirmesi ve protokollerle Karabağ arasında ilişki kurulamayacağını hükme bağlaması Türkiye tarafından tepkiyle karşılanmıştır (The Constitutional Court of the Republic Armenia 2010).

Türk Dışışleri Bakanlığı konuya ilişkin yaptığı açıklamada mahkemenin aldığı gerekçeli kararın protokollerin “lafzına ve ruhuna aykırı” hükümler içerdiğini belirterek protokollerle hedeflenen temel amacın sakatlandığını ifade etmiştir (T.C. Dışışleri Bakanlığı 2010). Başbakan Erdoğan da, Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin verdiği kararın gerekçesinde kabul edilemeyecek bir yaklaşım tarzı olduğunu belirterek “Ermenistan metnin üzerinde operasyona kalkıştı. Bunun düzeltilmesi lazım, bu dzeltilmedikten sonra süreç zedenlenmiş olur.” açıklamasında bulunmuştur (“Erdoğandan Erivan’a” 2010).

Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin protokollere ilişkin yorumu ile 21 Ekim 2009’da Davutoğlu’nun Meclis’te protokollere ilişkin getirdiği yorum arasında ciddi farklılıklar gözlenmiştir. Bu bakımdan Türkiye kamuoyunda zaten tartışmalı olan protokollere bir de Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin gerekçeli kararındaki ifadeler eklenince protokollerin TBMM’de onaylanması ihtimali azalmıştır. Bu dönemde Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın sınır kapılarının protokollerin onayının alınmadan da aılabileceğini söylemesi üzerine açıklamada bulunan Dışışleri Bakanı Davutoğlu, protokollerde meclis onayının alınmadan sınır kapılarının açılmasının mümkün olmayacağını ifade etmiştir (“Davutoğlu: Protokoller Geçmeden” 2010). Bu gelişmeler zerine 22 Nisan 2010 tarihinde ortak karar alan Ermenistan hükümeti, Türkiye’nin anlaşmayı “nkoşulsuz olarak makul bir sürede onaylama yükümlülüğünü yerine getirmemesi” nedeniyle protokollerin onay sürecini askıya aldıklarını açıklamıştır (“Ermenistan Protokolü Askıya Aldı” 2010). Ermenistan’ın bu kararına karşılık söz konusu şartlar altında normalleşmenin imkansız olacağını belirten Türkiye, Ermenistan’ın aldığı kararın uzun süreli olmayacağını umduklarını belirterek gelecekte iki ülke arasında gerekli iklim ve

şartların oluşması halinde müzakerelerin yeniden süreceğini açıklamıştır (“Protokoller henüz Bitmedi” 2010). Ancak şu aşamada baktığımızda, Türkiye’nin bölgesel dış politika anlayışında temel hedeflerinden olan, Ağustos 2008 Savaşı sonrası meydana gelen zorlayıcı unsurlarla hareketlilik kazanan, “futbol diplomasisi” ve üst düzey müzakereler neticesinde somut olarak ortaya çıkmaya başlayan Türkiye-Ermenistan normalleşme girişimi, sonuçsuz kalmış bulunmaktadır.

5. Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Kafkasya coğrafyasını ulusal çıkarları bağlamında “fırsat” olarak gören Türkiye, bölgede etnik çatışmaların sıkça yaşanması ve kalıcı barış ortamının sağlanamamış olması nedeniyle hedeflerine ulaşamamıştır. Başlangıçta Ermenistan'da dahil olmak üzere bölge ülkeleri ile ilişkilerini sosyal ve ekonomik alanlara yayma amacı güden Türkiye, Dağlık Karabağ Savaşı'nın patlak vermesi ile tercih yapmak durumunda kalmış, sonuç olarak da kara sınırını kapattığı Ermenistan'dan uzaklaşmıştır. 1990'lı yıllar boyunca Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözülmesi için Azeri-Ermeni taraflarını bir araya getirmeye çalışan Türkiye bu girişimlerinde başarılı olamamıştır. Bu dönem içerisinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen tek husus Dağlık Karabağ Sorunu olmamış, Ermeni diasporasının 1915 Olayları'nın soykırım olarak tanınmasına yönelik uluslararası çabaları ve Türkiye'nin doğu sınırının tanınmasını içeren anlaşmayı imzalamayı reddetmesi iki ülke arasındaki başlıca sorun noktaları olmuştur.

Böyle bir tutum karşısında tehdit algılamaları artan Türkiye, Ermenistan ile diplomatik ilişki içerisine girmemeyi tercih etmiş, Dağlık Karabağ Sorunu çözüme ulaşınca kadar kara sınırını kapalı tutacağını belirterek Ermenistan'ı politika değişikliğine zorlamaya çalışmıştır. Ancak bu davranış varolan düzenin değişmesini engellemediği gibi, Ermenistan'ın Rusya ile stratejik müttefik konuma gelmesi ile Türkiye'nin tehdit algılamalarının daha da artmasına yol açmıştır.

2002 sonrası dönemde uluslararası politika ve dış politika anlayışında belli alanlarda yenilenmeye giden Türkiye, bölgesel ve küresel anlamda güvenliğini

sağlamanın ve ulusal çıkarını en üst seviyeye taşımanın yolunu, ihtilaf halindeki devletlerle ilişkilerini normalleştirmede ve komşuları başta olmak üzere bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmede görmüştür. Bu anlayışla Türkiye, Kafkasya coğrafyasında istenen istikrar ortamının sağlanması adına aktif çaba içerisine girmiştir. Bu çerçevede öncesinde Azeri-Ermeni ilişkileri üzerinden yürüttüğü Ermenistan politikasında değişime giderek söz konusu ülke ile mevcut sorunlarını çözmeye odaklanmıştır. İlk olarak Temmuz 2001’de Türk-Ermeni Barışma Komisyonu adı verilen girişim ile gayri resmi diplomasi çabalarına girişen Türkiye, 2003 yılından itibaren de “soykırım” tartışmalarının tarafsız bilim adamlarca incelenerek bir sonuca bağlanmasını içeren görüşü Ermenistan tarafına iletmeye başlamıştır.

2008 yılına kadar taraflar arası gizli görüşmeler ve çözümün istendiğini simgeleyen bir kaç küçük girişim dışında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde somut adımlar bir türlü atılamamıştır. Ancak Ağustos 2008’de gerçekleşen Rusya-Gürcistan Savaşı iki ülke ilişkilerine yeni bir boyut getirmiştir. Savaşın yol açtığı riskler gerek Türkiye, gerekse de Ermenistan cephesinde tedirginlik yaratmıştır. Türkiye açısından bakıldığında, Ermenistan ile sınırının kapalı olmasından dolayı, Kafkasya’ya açılan kapı olarak Gürcistan görülmüş, siyasi ve ekonomik yaptırımlar bu çerçevede gelişmiştir. Ermenistan ise, Türkiye ve Azerbaycan ile doğrudan hiçbir ilişki kuramayan bir devlet olarak ticari faaliyetlerinin büyük bir bölümünü Gürcistan üzerinden yürütmektedir. Bu dönemde söz konusu ülkede savaş ortamının hakim olması, Türkiye ve Ermenistan’ı ilişkilere yeni bir boyut kazandırma noktasında zorlamıştır. Yakın coğrafyasındaki sıcak ve donmuş çatışma hallerinin devamını güvenliğine ve ulusal çıkarına en büyük tehdit olarak değerlendiren Türkiye, bölgede

istikrarın sağlanmasını en büyük dış politika hedeflerinden biri olarak görmüştür. Bu doğrultuda öncelikle Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu önerisini getiren Türkiye, bölgesel ve küresel anlamda destek gelmemesi üzerine kendi mevcut sorunlarını çözüme yoluna gitmiştir. Rusya-Gürcistan Savaşı'nın yarattığı kötü izlenim sonucu Kafkasya'da bölgesel güvenliğini kalıcı kılma çabasına odaklanan Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirerek dış politikada “akil ülke” olma amacını gerçekleştirme noktasında ilerlemek istemiştir.

Bu amaç doğrultusunda Eylül 2008'de “futbol diplomasisi” şeklinde başlayan Ermenistan ile yakınlaşma çabaları, hızlı bir ivmeyle artarak görünürlük kazanmıştır. İkili ilişkilerin normalleşmesini hedefleyen bu çabanın, özellikle bu tarihe kadar izlenen Kafkasya politikasının bir yansıması olarak Azerbaycan'ı da içine çektiği ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini de etkilediği görölmektedir.

Türkiye, Ermenistan'la ikili ilişkilerini etkileyen unsurların başında gelen Dağlık Karabağ Sorunu bağlamında Azerbaycan'ı da süreç içerisine almaya çalışmıştır. Bu dönemde Ermenistan ile yürütölen normalleşme girişimlerinin yanında eş zamanlı olarak Azeri-Ermeni barış çalışmalarının da desteklenmesini isteyen Türkiye, bölgede uyguladığı politikanın başarılı olabilmesi için Azerbaycan'ın da çıkarlarının gözetilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

İzleyen dönemde Türkiye ile Ermenistan arasındaki yakınlaşma çabası olumlu ve somut sonuç vermiş, taraflar 22 Nisan 2009 tarihinde çözüm konusunda yol haritası belirlediklerini duyurmuşlardır. ABD, Rusya ve Avrupa Birliği tarafından olumlu karşılanan bu gelişmeye, konuya tam anlamıyla vakıf olmayan Türkiye

kamuoyu ve Azerbaycan temkinli yaklaşmıştır. Türkiye’de başta muhalefet olmak üzere pek çok kesim, ilişkilerdeki Dağlık Karabağ faktörünün sürekli göz önünde bulundurulması gerektiğini, bölgede Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmek uğruna Azerbaycan’ın küstürülmesinin düşünülmemeyeceğini belirtmişlerdir. Azerbaycan ise, yakınlaşmaya olumsuz bakmadığını ifade etmiş, ancak bununla birlikte kendi çıkarlarının da Türkiye tarafından dikkate alınması gerektiği görüşünü ortaya atmıştır.

Nihayetinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki yakınlaşma, 31 Ağustos 2009 tarihinde parafe edilen Protokoller ile metinlere dökülmüş, normalleşme girişimi somut bir hal almaya başlamıştır. Protokollerde öne çıkan başlıklara baktığımızda, tarafların toprak bütünlüklerinin karşılıklı tanındığı belirtilmiş, geçmişte yaşanan hadiselerin araştırılması için tarih komisyonunun kurulmasına karar verilmiş, iki ülke arasında ilişkilerin iyi niyet çerçevesinde ilerleyeceğinden söz edilerek, protokollerin iki aylık bir onay sürecinin ardından yürürlüğe girmesine karar verilmiştir. Ancak Türkiye’nin Ermenistan ile ilişkilerindeki ihtilaf noktalarından biri, söz konusu ülke ile kara sınırını kapatmasının tek sebebi Dağlık Karabağ Sorunu’na protokollerde değinilmemesi Azerbaycan yönetimi ve Türk kamuoyunda tepki ile karşılanmıştır. Türkiye hükümetinin Dağlık Karabağ’daki işgalin sona ermeden sınırların açılmayacağını belirtmesine rağmen bu durum Azerbaycan tarafında Türkiye’ye karşı güvensizlik yaratmıştır. 10 Ekim 2009 tarihinde taraflar arasında imzaların atılmasına karşın protokolleri kamuoyuna izah etmekte zorlanan Türk hükümeti Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ Sorunu bağlamında herhangi bir gelişme sağlanamaması neticesinde zor duruma düşmüştür.

İlerleyen dönemde Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollere onay vermesine karşılık Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin "Ermeni soykırımı"nın uluslararası alanda tanınmasını öngeren 11. maddesi ile çelişmeyeceğine dair yorumda bulunması üzerine Türkiye'nin tarih komisyonu ile soykırım iddialarını çözüme kavuşturma düşüncesi ortadan kalkmıştır. Ayrıca karşılıklı sınırların tanınması hususunda Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin 1921 Kars Antlaşması'nı tanımayarak Bağımsız Ermenistan sonrası yapılan anlaşmaların geçerli sayılacağını bildirmesi, Türkiye'nin protokoller üzerindeki tüm beklentilerini yok etmiştir.

Sonuç olarak Türkiye, ulusal çıkarları doğrultusunda bölgesel güvenliğine istikrar kazandırmak amacıyla ihtilafli olduğu Ermenistan ile normalleşme çabasına girişmiştir. Ortaya koyduğu "yeni" dış politika esaslarının yanında dönemin konjonktürel faktörlerinin de etkili olduğu bu yakınlaşmada Türkiye, Kafkasya'da ilk sırada tuttuğu Azerbaycan'ın da çıkarlarını gözeterik politika belirlemeye çalışmıştır. Taraflar arasında imzalanan protokoller ile normalleşme girişimi somut bir hal almasına karşın izleyen süreçte Dağlık Karabağ gibi pek çok dinamiği içerisinde barındıran büyük ölçekli bir bölgesel krizin aşılamayacağı görülmüştür. Azerbaycan ile Ermenistan arasında Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümü bağlamında herhangi bir gelişmenin sağlanamamış olmasına karşılık protokollerde Ermenistan ile karşılıklı sınırların açılacağını belirtilmesi, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde güvensizlik yaratmıştır. Sürecin öngördüğü çerçevede ilerlememesi nedeniyle Kafkasya politikasında sıkıntılı bir döneme giren Türkiye, bölgesel politikasının merkezinde yer alan Azerbaycan'ın çıkarlarını kendi çıkarları ile paralel gördüğü için, Ermenistan ile yakınlaşma girişimini durdurmak zorunda kalmıştır. Bu süreç sonunda Dağlık Karabağ Sorunu'nun tam anlamıyla çözülmeden, protokollerin

onaylanmayacağı şeklinde bir söylem kullanmaya başlayan Türk karar alıcıları, 2003 yılı öncesindeki Ermenistan ile ilişkilerini ana hedef noktası olarak Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri üzerinden değerlendirme politikasına geri dönmüşlerdir.

Bu bağlamda Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerde çözüm bekleyen bir diğer sorun noktası olan “soykırım” konusu ise kendine ikinci sırada değerlendirilme imkanı bulmuştur. Ayrıca diaspora ve ülke içerisindeki Daşnak Partisi vb. yapıların Ermenistan dış politikasındaki ağırlığından dolayı “soykırımı” uluslararası alanda kabul ettirme girişimlerinin hükümetlerarası anlaşmalarla sona ermeyeceğine kanaat getiren Türkiye, protokolleri onaylamayarak çözüm noktasında kayba uğradığını düşünmemektedir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollerin “soykırım” konusu dışında değerlendirilmesi gerektiğini belirten gerekçeli kararı sonrasında da konuya ilişkin bakışını netleştiren Türkiye bu süreçte, sorunun çözümünde yalnızca Ermenistan hükümetinin taraf olarak görülemeyeceğini anlamıştır. Ayrıca yapılacak bir onaylama işleminin Azerbaycan ile ilişkileri olumsuz etkileyeceği gerçeğinin belirmesi üzerine protokollerin onay işlemi askıya alınarak “soykırım” konusunda sınırlı da olsa yaratılması düşünülen diyalog ortamı sağlanamamıştır.

Ermenistan içinde ve dışındaki grupların protokollere ilişkin kararlarındaki çeşitlilik ve dış politikada oynadıkları rolün benzerini de Türkiye kendi içerisinde yaşamıştır. Normalleşme girişimini Türkiye cephesinden ele aldığımızda, Türk hükümeti içerisindeki aktörlerin süreç boyunca izlediği politikalarda zaman zaman uyumsuzluk gözlenmiştir. Özellikle 2008 sonrası iki ülke ilişkilerinin hız kazandığı dönemde dışişleri bakanları Ali Babacan ve Ahmet Davutoğlu, Ermenistan ile gerçekleştirilmesi hedeflenen normalleşmeye odaklanmışlar, ortaya konan sürecin iki

ülke sorunlarını doğrudan çözmek yerine geleceğe ilişkin olumlu perspektiflerin yaratılması güdüsüyle politika oluşturmuşlardır. Ancak Başbakan Erdoğan, süreç boyunca dışişleri bakanlarından farklı bir profil ortaya koymuş, Türkiye'nin bölgesel politikadaki Azerbaycan hassasiyetinin daima birinci sırada yer alacağını gerek ülke içine gerekse de Ermenistan tarafına ileten bir tutum benimsemiştir. Burada Cumhurbaşkanı Gül de dönem boyunca Erivan ve Bakü yönetimleri ile sıkça gerçekleştirdiği ziyaretlerle iki taraf arasında dengeyi sağlamaya çalışsa da sonrasında yaşanan gelişmelerle ulusal çıkar vurgusunun Azerbaycan etrafında hissedilebilir seviyeye ulaşması, sürecin Erdoğan'ın benimsediği tutum çerçevesinde gelişmesi sonucunu doğurmuş, bu durum da Ermenistan ile hedeflenen normalleşme girişiminin önünü tıkamıştır.

Bu çerçevede ele alındığında Türkiye, 2008-2010 arası dönemde Kafkasya coğrafyasında ulusal çıkarını sağlamak ve bölgesel güvenliğine istikrar kazandırmak amacıyla uygulamaya koyduğu Ermenistan politikasında hedeflerine ulaşamamıştır. Ortaya koyulan çalışmada yakınlaşma çabasında yaşanan başarısızlığın Türkiye cephesindeki temel nedeninin Azerbaycan faktörü olduğu sıkça tekrarlanmıştır. Ulusal çıkarını üst seviyelere taşımak için yola çıkan Türkiye'nin izlenen süreçte mevcut çıkar odağı Azerbaycan'ı kaybetme riskinin belirmesi, sürecin dondurulmasına ve 2008 öncesi duruma dönülmesine yol açmıştır. Türkiye'nin ortaya koyduğu bu politika ülkenin ulusal çıkarları açısından uygun görülebilir. Ancak bu tutumun yalnızca kısa vadede Türkiye'ye yarar sağlayacağı gerçeğini değiştirmez. Kendisini "merkez ülke" olarak tanımlayan ve bölgesinde "düzen kurucu" olma yolunda ilerlemek isteyen Türkiye'nin Kafkasya politikasındaki birinci amacı bölgede istikrarın tam anlamıyla sağlanması konusuna odaklanması olmalıdır.

Türkiye halihazırda bölgesel bir güç olarak, Ermenistan'ı dışlayıcı, Azerbaycan'ın yanında yer alan bir politika ile de ulusal çıkarını sağlayabilir. Ancak “yeni” dış politikanın dayandığı temeller ve ortaya koyulan hedefler, Türkiye'nin Kafkasya'ya ilişkin politikasında ulusal çıkarını kapsamlı ve uzun vadeli olarak yeniden gözden geçirmesini zorunlu kılmaktadır. Ekonomik karşılıklı bağımlılık neticesinde arzulanan “bölgesel entegrasyon” fikri, ancak ülkeler arasındaki sorun noktalarının üzerine gidildiği, çözümlerin sağlandıktan sonra oluşacak istikrar ortamının kalıcı olması neticesinde gelişecek hedeflerdir. Aynı şekilde “soykırım” konusunda da izlenen tutum Türkiye'nin uzun vadeli olarak ulusal çıkarlarına zarar vermektedir. Dünyada her yıl “soykırımı” kabul eden ülkelere yenisi eklenmesine rağmen Türk karar alıcılarının konuya ilişkin yeni açılımlar öneremeyişi, Türkiye'yi uluslararası alanda eksik bırakmaktadır.

Ortaya konan dış politika hedeflerinin Ermenistan ilişkileri örneğinde ele aldığımız çalışma göstermiştir ki Türkiye ya bölgeye ilişkin realist tutumunu dış politika dinamiklerine uygun bir şekilde yeniden revize etmeli ya da 2002 öncesinde kendisini tanımladığı, batıcılık vurgusu yüksek, statükocu bir bölgesel güç olarak politika oluşturmaya devam etmelidir. 2008-2010 arası dönemde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin aldığı seyir, Türkiye açısından “yeni” dış politikanın tam manasıyla uygulanamadığını ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede, Türkiye'nin bundan sonraki süreçte izleyeceği Kafkasya politikasında dikkate alması gereken başlıca unsurlardan biri hiç kuşkusuz, amaç ve uygulamanın tutarlı bir ekseninde yürütülmesi olacaktır.

Kaynaklar

- 59'uncu Hükümet Programı. 2003. *Akparti.org*. Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.akparti.org.tr/tbmm/tbmmgrup/59hükümet%20programı.doc>.
- AB Ziyaretten Memnun. 2008. *Milliyet.com.tr*. Erişim Tarihi: Kasım 2012
<http://www.milliyet.com.tr/ab-ziyaretten-memnun/siyaset/haberdetay/07.09.2008/987806/default.htm>.
- ABD: 1915 Olaylarına Değil 2009'a Odaklanıyoruz. 2009. *Hurriyet.com.tr*.
Erişim Tarihi: Kasım 2012 <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/12661071.asp>.
- ABD, Kafkas İttifakı Girişimine Şaşırıldı. 2008. *Dunyabulteni.net*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haberArchive&ArticleID=50678>.
- Açar, D. A. ve Rüma, İ. 2012. "Türk Dış Politikasında Ermeni Sorunu: Dış ve İç Bağlantılarda Çözumsuzlük Sorunsalı." *21. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 175-203). Sönmezoğlu, F., Özgür Baklacıoğlu, N. ve Terzi, Ö. İstanbul: Der Yayınları.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. 2002. *R. Tayyip Erdoğan CHP Genel Başkanı Deniz Baykal'ı Ziyaret Etti*. Erişim Tarihi: Aralık 2012
<http://www.akparti.org.tr/site/haberler/rtayyip-erdogan-chp-genel-baskani-deniz-baykali-ziyaret-etti/3866>.
- Akdamar Kilisesi Açıldı. 2007. *Sabah.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://arsiv.sabah.com.tr/2007/03/29/gnd90.html>.
- Aktan, G. 2005. "Ayıp (2)." *Radikal.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=742716&Yazar=GUNDUZ-AKTAN&CategoryID=98>.
- Aras, B. 2006. "Türkiye'nin Çok Boyutlu Dış Politikası." 1. Uluslararası Türk-Asya Kongresi, İstanbul, 25-26 Mayıs 2008.
- Aras, B. 2012. "İşte Türkiye'nin Bölgesel Hedefi." *Bugun.com.tr*.
Erişim tarihi: Ocak 2013
<http://gundem.bugun.com.tr/iste-turkiye-nin-yeni-hedefi-190376-haberi.aspx>.

- Aras, B., ve Özbay, F. 2009. "Türkiye ve Ermenistan Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti." *SETA Analiz* 12(Ekim 2009): 3-12.
- Armenia: Yerevan Rejects Turkish Mediation. 2001. *Rferl.org*.
Erişim tarihi: Şubat 2013 <http://www.rferl.org/content/article/1095778.html>.
- Armenian Declaration of Independence. 1990. *Gov.am*. Erişim Tarihi: Ocak 2013
<http://www.gov.am/en/independence/>.
- Atmaca, N. 2009. "Sakince İmzala ve Çık." *Hurriyet.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2012 <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/12670639.asp>.
- Aydın, M. 2001. "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler." *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001* içinde (s. 366-439) der. Oran, B. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, M. 2004. "Uluslararası İlişkilerin 'Gerçekçi' Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği." *Uluslararası İlişkiler* 1(1): 33-60.
- Aydın, M. 2009. "Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan Anlaşmasının Neresinde?" *TEPAV Politika Notu*. (Eylül 2009): 2-6.
- Azerbaycan Sözcüsü: Normalleşme Ermeni Kuvvetlerin Çekilişi ile Birlikte Olmalı. 2009. *Sabah.com.tr*. Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://arsiv.sabah.com.tr/2009/04/23/haber,5F715AFE87D741EC8494A0261236BCE1.html>.
- Babacan, A. 2008. "Calming the Caucasus." *NYTimes.com*. Erişim tarihi: Şubat 2013
http://www.nytimes.com/2008/09/23/opinion/23ihtedbabacan.1.16407371.html?_r=0.
- Bakacak, M., ve Özalp, Ö. 1997. "Küskünler Buluştu." *Milliyet*, 29 Nisan, ss. 18.
- Bal, İ. 2010. "Türk Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim." *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası* içinde (s. 37-61) der. Yenigün, C. ve Efeğil, E. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Başbakan Erdoğan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile Telefonda Görüştü. 2009.

Haberler.com. Erişim tarihi: Kasım 2012 <http://www.haberler.com/basbakan-erdogan-azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-haberi/>.

Başbakan: Kafkas İttifakı Oluşturabiliriz. 2008. *Hurriyet.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/9634950.asp?gid=229&sz=61734>.

Başlamış, C., ve Öymen, Ö. K. 1996. “Demirel Yıldırım Gibi.” *Milliyet*, 27 Ekim, ss. 19.

Belge: Türk Ermeni Barış Komisyonu Bildirisi. 2001. *Eraren.org*.
Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=263>.

Bila, F. 1992. “Şapaşnikov’un Sözleri.” *Milliyet*, 23 Mayıs, ss. 7.

Birand, M. A. 1991. “Azerbaycan Ankara’dan Şikayet Ediyor.” *Milliyet*, 5 Ekim, ss. 11.

Birand, M. A. 2009. “ABD Kamuoyu Bu Geziyi Anlamadı.” *Milliyet.com.tr*.
Erişim Tarihi: Kasım 2012
<http://gundem.milliyet.com.tr/abd-kamuoyu-bu-geziyi-anlayamadi---/mehmet-ali-birand/guncel/gundemyazardetay/09.04.2009/1080896/default.htm>.

Cem, İ. 2009. *Türkiye, Avrupa, Avrasya*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cem: Türkiye, Kafkasya’nın İstikrar Faktörü. 2001. *Hurriyet.com.tr*.
Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/printnews.aspx?DocID=-226991>.

Çakırözer, U. 2005. “Türk-Ermeni Sınırı Açılmalı.” *Milliyet.com.tr*.
Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.milliyet.com.tr/2005/05/16/siyaset/siy04.html>.

Çelikpala, M. 2009. “Kafkasya’da Neler Oluyor?” *Kafkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Tartışma Metinleri 0901* Erişim Tarihi: Eylül 2012
http://www.kafsam.org/dp/kafsam_dp0901.pdf.

- Çelikpala, M. 2010. "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş." *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 25(7): 93-126.
- Çevikcan, S. 1995. "Ermenistan ile İlişkilerde Köşkten Yumuşak Mesaj." *Milliyet*, 18 Ocak, ss. 14.
- Çongar, Y. 1995. "ABD'den Ermenistan Planı." *Milliyet*, 26 Şubat, ss. 19.
- Davutoğlu, A. 1995. "Türk Dış Politikasında Stratejik Teori Yetersizliği ve Sonuçları." *Yeni Türkiye* 1(3): 497-501.
- Davutoğlu, A. 2001. *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Davutoğlu, A. 2004. "Türkiye Merkez Ülke Olmalı." *Radikal.com.tr*.
Erişim tarihi: Ocak 2013
<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=107581>.
- Davutoğlu, A. 2005. "Türkiye'yi Markalaştıran Ritmik Diplomasi." *Netpano.com*.
Erişim tarihi: Ocak 2013
<http://www.netpano.com/haber/62/T%C3%BCrkiyeyi/Markala%C5%9Ft%C4%B1ran/Ritmik/Diplomasi>.
- Davutoğlu, A. 2008. "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007." *Insight Turkey* 10(1): 77-96.
- Davutoğlu, A. 2010. "Turkey's Zero-Problems Foreign Policy." *Foreignpolicy.com*.
Erişim tarihi: Ocak 2013
http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/05/20/turkeys_zero_problems_reign_policy.
- Davutoğlu, A. 2012a. "Global Governance." *SAM Vision Papers* No. 2 (Mart 2012): 1-18.
- Davutoğlu, A. 2012b. "Türk Dış Politikası'nın İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma." *SAM Vision Papers* No. 3 (Ağustos 2012): 1-12.
- Davutoğlu'nun Ritmik Diplomasisi. 2009. *Sabah.com.tr*. Erişim tarihi: Ocak 2013
http://www.sabah.com.tr/Siyaset/2009/12/04/davutoglunun_ritmik_diplomasi
si.

- Davutoğlu: Protokoller Geçmeden Sınır Kapısı Açılmaz. 2010. *Haberler.com*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.haberler.com/davutoglu-protokoller-gecmeden-sinir-kapisi-haberi/>.
- Demir A. F. 2003. *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Demir, A. F. 2006. “Türkiye’nin Güney Kafkasya’ya Yönelik Dış Politikasını Oluşturması’nda Rol Oynayan Unsurlar.” *Beş Deniz Havzasında Türkiye* içinde (s. 103-133). Aydın, M. ve Erhan, Ç. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Demir, A. F. 2007. “SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri.” *Türkiye’nin Avrasya Macerası* içinde (s. 297-324) der. Aydın, M. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Demir, A. F. 2012. “21. Yüzyılda Geçmiş ve Gelecek Açmazındaki Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri.” *21. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 745-777). Sönmezoğlu, F., Özgür Baklacioğlu, N. ve Terzi, Ö. İstanbul: Der Yayınları.
- Demirağ, Y. 2007. “Türkiye-Gürcistan İlişkileri.” *Türkiye’nin Avrasya Macerası* içinde (s. 269-296) der. Aydın, M. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Demirel’den Sert Uyarı. 1992. *Milliyet*, 10 Mayıs, ss. 12.
- Dışışleri Bakanı Davutoğlu: Türkiye Düzen Kurucu Ülke Olmak Durumunda. 2009. *Haberler.com*. Erişim tarihi: Ocak 2013
<http://www.haberler.com/disisleri-bakani-davutoglu-turkiye-duzen-kurucu-haberi/>.
- Diaspora, Erivan’a Öfkeli: Soykırım Davası Tehlikeye Girdi. 2009. *Zaman.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2008
http://www.zaman.com.tr/newsDetail_getNewsById.action?haberno=888245&title=diaspora-erivana-ofkeli-soykirim-davasi-tehlikeye-girdi&haberSayfa=0.
- Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol. 2009. *Mfa.gov.tr*.
Erişim tarihi: Eylül 2012

<http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.

Doğan, Y. 1998. "Demirel Koçaryan Restleşmesi." *Milliyet*, 6 Haziran, ss. 15.

Duran, Ö. 2008. "Kafkasya'da Kriz ve Yeni Soğuk Savaş." SETA Paneli, Ankara, 4 Eylül 2008.

Erdoğan'dan Erivan'a: Protokollere Dokunmayın. 2010. *Ntvmsnbc.com*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.ntvmsnbc.com/id/25046678/>.

Erdoğan'dan Sarkisyan'a Kutlama. 2008. *Hurriyet.com.tr* Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/8801087.asp?m=1>.

Ergin, S. 1998. "Baba'dan Kavgacı Başkan'a Ders." *Hurriyet.com.tr*.
Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/06/06/47857.asp>.

Erkul, M. 2008. "Gürcistan: 50 Rus tankı Gori kentine Girdi." *Milliyet.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://gundem.milliyet.com.tr/gurcistan-50-rus-tanki-gori-kentine-girdi/gundem/gundemdetay/21.02.2012/978076/default.htm>.

Ermeniler Komisyonu Yerden Yere Vuruyordu (1). 2005. *Gazetevatan.com*.
Erişim tarihi: Şubat 2013 <http://haber.gazetevatan.com/0/48964/1/Haber>.

Ermenilerden Sıcak Yaklaşım. 1991. *Milliyet*, 12 Nisan, ss. 11.

Ermenilerle Gizli Buluşma. 2005. *Milliyet.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.milliyet.com.tr/2005/07/13/siyaset/siy04.html>

Ermenistan'a Ambargo. 1993. *Milliyet*, 3 Nisan, ss. 14.

Ermenistan'dan Türkiye'ye Çağrı. 1991. *Milliyet*, 9 Ekim, ss. 5.

Ermenistan İçin Tarihi Adalet. 2009. *Sabah.com.tr*. Erişim tarihi: Kasım 2012

<http://arsiv.sabah.com.tr/2009/04/24/haber,6A4962E8FD864B878BDBC0382962991F.html>.

Ermenistan ile Türkiye'yi Peynir Barıştıracak. 2008. *Birgun.net*.

Erişim tarihi: Şubat 2013

http://www.birgun.net/world_index.php?news_code=1211613514&year=2008&month=05&day=24.

Ermenistan ile Uzlaşmaya Bakü'den Tepki. 2009. *Radikal.com.tr*.

Erişim tarihi: Kasım 2012

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=952459&CategoryID=81>.

Ermenistan Protokolü Askıya Aldı. 2010. *Radikal.com.tr*. Erişim tarihi: Kasım 2012

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=992945&CategoryID=81>.

Europe Report No:195. 2008. *Russia vs Georgia: The Fallout*.

Erişim tarihi: Ekim 2012

http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/195_russia_vs_georgia__the_fallout.pdf.

Fransa'yı Kutluyor. 2001. *Hurriyet.com.tr*. Erişim tarihi: Ocak 2013

<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/printnews.aspx?DocID=-221926>.

Gazeteci Hrant Dink Silahlı Saldırıda Öldü. 2007. *Hurriyet.com.tr*.

Erişim tarihi: Şubat 2013

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/5805242.asp>.

Görgülü, A. 2008. *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*. İstanbul: Tesev Yayınları.

Gül'den Kafkasya Değerlendirmesi. 2008. *Sabah.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2013

<http://arsiv.sabah.com.tr/2008/08/12/haber,E5DC74807E6149CA803D3C9A48366B6E.html>.

Gürcü Lider Saakaşvili: Türkiye'nin Kafkas İttifakı Teklifi Daha Tam Biçimlenmedi.

2009. *Haberler.gen.al*. Erişim tarihi: Kasım 2012

<http://www.haberler.gen.al/2009-03-23/gurcu-lider-saakasvili-turkiyenin-kafkas-ittifaki-teklifi-daha-tam-bicimlenmedi/>.

İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol. 2009. *Mfa.gov.tr*. Erişim tarihi: Eylül 2012
<http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.

İşgal Sona Ermedikçe Protokole Onay Vermeyiz. 2009. *Sabah.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
http://www.sabah.com.tr/Gundem/2009/09/02/isgali_sona_ermedikce_protokole_onay_vermeyiz.

Koçaryan'dan Yanıt. 2005. *Radikal.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=150956>.

Kafkas İttifakı Hayali Bir Proje. 2008. *Milliyet.com.tr*. Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.milliyet.com.tr/Guncel/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&ArticleID=979406>.

Kafkas İttifakı Önemli. 2008. *Milliyet.com.tr*. Erişim Tarihi: Kasım 2012
<http://saglik.milliyet.com.tr/Siyaset/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&ArticleID=980865>.

Kalın, İ. 2010. "Türkiye'nin İnce Gücü." *Sabah.com.tr*. Erişim tarihi: Ocak 2013
http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/ibrahim__kalin/2010/01/23/turkiyenin_ince_gucu.

Kanbolat, H. 2008. "[Kafkas İstikrar Paketi] Türkiye Kafkasya'da Ne Yapabilir?" *Zaman.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2008.
http://www.zaman.com.tr/yorum_kafkas-istikrar-pakti-projesi-turkiye-kafkasyada-ne-yapabilir_726347.html.

Kantarıcı, Ş. 2008. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Önce Peynir Diplomasisi Sonra Futbol Diplomasisi." *Turksam.org*. Erişim Tarihi: Ekim 2012
<http://www.turksam.org/tr/a1446.html>.

Karabağ İçin Umut Doğdu. 1993. *Milliyet*, 22 Nisan, ss. 26.

Karan, C. 2009. "Aliyev: Şüphem Kalmadı, İçim Rahat." *Radikal.com*. Erişim tarihi: Nisan 2013
<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=935831>.

- Kardaş, Ş. 2011. "Türk Dış Politikasında Eksen Kayması Mı?" *Akademik ORTA DOĞU Dergisi* 5(2): 19-42.
- Kasım, K. 2001. "The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception To The Peace Process." *Armenian Studies* 1(2): 170-185.
- Kasım, K. 2002. "Turkish-Armenian Reconciliation Commission: Missed Opportunity." *Armenian Studies* 1(4): 256-273.
- Kasım, K. 2009. *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*. Ankara: USAK Yayınları.
- Kinzer, S. 2008. "Turkish-Armenian Football Diplomacy." *Guardian.co.uk*.
Erişim Tarihi: Kasım 2012
<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2008/sep/03/turkey.armenia>.
- Kohen, S. 1991. "Kuzeydeki Yeni Komşular." *Milliyet*, 29 Mayıs, ss. 4.
- Kohen, S. 1996. "Azeri-Ermeni Diyalogu Tıkandı." *Milliyet*, 5 Nisan, ss. 19.
- Kohen, S. 2001. "Bir Kolaylaştırıcı Rol Daha." *Milliyet*, 18 Şubat, ss. 13.
- Kohen, S. 2008. "Sarkisyan'dan Beklenen..." *Milliyet.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.milliyet.com.tr/2008/02/22/yazar/kohen.html>.
- Konuralp, O. 2004. "Türkiye ve Ermenistan Tarihçileri, Soykırım İddialarını Tartışmaya Hazırlanıyor." *Tabdc.org*. Erişim tarihi: Şubat 2013
http://www.tabdc.org/index.php?subaction=showfull&id=1074204000&archive=&start_from=&ucat=11,13&.
- Laçiner, S. 2005. *Türkler ve Ermeniler Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*. Ankara: USAK Yayınları.
- Laçiner, S. 2009. *Hangi Ermeni Sorunu?* Ankara: USAK Yayınları.
- Libaridian, G. J. 2001. *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Lütem, Ö. E. 2003a. "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu." *Ermeni Sorunu El Kitabı* içinde (s. 47-71) der. Kantarcı, Ş., Kasım, K., Kaya, İ., Laçiner, S. ve Lütem Ö. E. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.
- Lütem, Ö. E. 2003b. "Olaylar ve Yorumlar." *Eraren.org*. Erişim tarihi: Şubat 2013 <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=46>.
- Lütem, Ö. E. 2004. "Olaylar ve Yorumlar." *Eraren.org*. Erişim tarihi: Şubat 2013 <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=35>.
- Milliyetçi Hareket Partisi. 2009. *Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli'nin Ermenistan'la İlişkiler Konusunda Yaptıkları Yazılı Basın Açıklaması*. Erişim tarihi: Kasım 2012 http://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/719/index.html.
- Neticeye Katlanalım. 2005. *Milliyet.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2013 <http://www.milliyet.com.tr/2005/04/28/siyaset/axsiy02.html>.
- Nye, J. S. 2005. *Yumuşak Güç*. R. İ. Aydın (Çev.) Ankara: Elips Kitap.
- Obama 'Soykırım' Demedi, 'Büyük Felaket' Dedi. 2009. *Yenisafak.com.tr*. Erişim tarihi: Şubat 2013 <http://yenisafak.com.tr/dunya-haber/obama-soykirim-demedi-buyuk-felaket-dedi-25.04.2009-182621>.
- Oğuzlu, T. 2009. "Türk Dış Politikasında Davutoğlu Dönemi." *Ortadoğu Analiz* 1(9): 43-50.
- Oktay, E. G. 2007. "Türkiye'nin Avrasya'da Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü." *Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006* içinde (213-240) der. Aydın, M. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Öymen: Kafkas İttifakı Rusya'yı Güçlendirir. 2008. *Yenisafak.com.tr*. Erişim Tarihi: Kasım 2012 <http://yenisafak.com.tr/politika/Default.aspx?t=20.08.2008&i=135418>.
- Özbay, F. 2012. "Türkiye-Ermenistan Normalleşme Sürecine Rusya'nın Yaklaşımı." *Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildirileri, Kocaeli, 26-27 Nisan 2012*.
- Özcan, G. 2012. "2000'li Yıllarda Türkiye'de Dış Politika Yapım Süreci." 21.

Yüzyılda Türk Dış Politikası'nın Analizi içinde (s. 5-54) der. Sönmezoğlu, F., Özgür Baklacioğlu, N. ve Terzi, Ö. İstanbul: Der Yayınları.

Özdal, B. 2010. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya." *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası* içinde (s. 303-323) der. Yenigün, C. ve Efeğil, E. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Öztürk, A. 2009. "Rusya-Gürcistan Krizi: Yerel Bir Çatışma, Küresel Yansımalar." *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi* 7(4): 1-27.

President of Russia. 2008. *Declaration between the Republic of Azerbaijan, the Republic of Armenia and the Russian Federation*. Erişim tarihi: Kasım 2012 <http://archive.kremlin.ru/eng/text/docs/2008/11/208708.shtml>.

Protokoller Henüz Bitmedi. 2010. *Haberler.com*. Erişim tarihi: Kasım 2012 <http://www.haberler.com/protokoller-henuz-bitmedi-2148971-haberi/>.

Rehn: Sınır Açılması Çok İyi Olur. 2009. *Sabah.com.tr*. Erişim tarihi: Kasım 2012 http://www.sabah.com.tr/Dunya/2009/09/02/rehn_sinir_acilmasi_cok_ iyi_ olur.

Sanberk, Ö. 2009. "Barış Diplomasisi." *Radikal.com.tr*. Erişim tarihi: Kasım 2009 <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=954339&CategoryID=99>.

The Constitutional Court of the Republic Armenia. 2010. *On the Case on Determining the Issue of Conformity with the Constitution of the Republic of Armenia of the Obligations Stipulated by the Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey and by the Protocol on Development of Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey Signed in Zurich on 10 October 2009*. Erişim Tarihi: Kasım 2012 <http://www.concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>.

Türk Sınırına Rus Üssü. 1997. *Milliyet*, 4 Nisan, ss. 21.

Türk ve Ermeni Liderler Cesur Adım Attı. 2009. *Sabah.com.tr*. Erişim Tarihi: Kasım 2012 <http://www.arsiv.sabah.com.tr/2009/04/23//haber,80624B18BB9B42D1832D73C4AEC6B530.html>.

Türkiye'nin Karabağ Atağı. 1996. *Milliyet*, 25 Ekim, ss. 19.

T.B.M.M. AK Parti Grup Başkanlığı. 2009. *AK Parti Grup Başkanı ve Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın 05 Mayıs 2009 Tarihli Grup Konuşması*. Erişim tarihi: Ocak 2013
<http://www.akparti.org.tr/tbmm/grupkon.asp>.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanağı. 2005. 22. Dönem, 3. Yasama Yılı, 83. Birleşim. Erişim tarihi: Şubat 2013
http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g_sd.birlesim_baslangic?P4=14205&P5=B&PAGE1=1&PAGE2=72.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanağı. 2009. 23. Dönem, 4. Yasama Yılı, 9. Birleşim. Erişim Tarihi: Ekim 2012
http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/Tutanak_B_SD.birlesim_baslangic?P4=20473&P5=B&PAGE1=1&PAGE2=77.

T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2003. *TBMM'nin 22. Dönem İkinci Yasama Yılı'nun Açılışında Yaptıkları Konuşma-Ahmet Necdet Sezer*. Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.tccb.gov.tr/ahmet-necdets-zer-konusmalari/495/56698/tbmmnin-22-donem-ikinci-yasama-yilinin-acilisinda-yaptiklari-konusma.html>.

T.C. Cumhurbaşkanlığı. 2008a. *Cumhurbaşkanı Gül Ermenistan'ı Ziyaret Etti*. Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/47535/cumhurbaskani-gul-ermenistani-ziyaret-etti.html>.

T.C. Cumhurbaşkanlığı 2008b. *Cumhurbaşkanı Gül'ün Azerbaycan Ziyareti Sona Erdi*. Erişim Tarihi: Kasım 2012
<http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/47538/cumhurbaskani-gulun-azerbaycan-ziyareti-sona-erdi.html>.

T.C. Cumhurbaşkanlığı 2009. *Cumhurbaşkanı Gül: "Her Şey Türkiye ve Azerbaycan'ın Çıkarı İçin"*. Erişim Tarihi: Kasım 2012
<http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/47887/cumhurbaskani-gul-her-sey-turkiye-ve-azerbaycanin-cikari-icin.html>.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. 2005. *No:62, 15 Nisan 2005, Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a Gönderdiği Mektup Hk*. Erişim tarihi: Şubat 2013 http://www.mfa.gov.tr/no_62---15-nisan-2005_-basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan_in-ermenistan-devlet-baskani-robert-kocaryan_a-gonderdigi-mektup-hk_.tr.mfa.

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2009a. *No: 56, 22 Nisan 2009, Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışışleri Bakanlığı'nın Ortak Açıklaması*. Erişim tarihi: Kasım 2012 http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa.

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2009b. *No: 153, 31 Ağustos 2009, Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışışleri Bakanlığı'nın Ortak Basın Açıklaması*. Erişim tarihi: Kasım 2012 http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa.

T.C. Dışışleri Bakanlığı. 2010. *No: 14, 18 Ocak 2010, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk*. Erişim tarihi: Kasım 2012 http://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa.

T.C. Dışışleri Bakanlığı 2011. *Türkiye Ermenistan Siyasi İlişkileri*. Erişim tarihi: Ocak 2013 <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu. 2008. *USAK.org.tr*. Erişim tarihi: Ekim 2012 <http://www.usak.org.tr/dosyalar/rapor/tAN1vx8M96fa0KRSuxTSIHF9aC4HvU.pdf>.

Valayev, M. 2008. "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 30: 139-149.

Writer Repeats Turk Deaths Claim. 2005. *BBC.co.uk*. Erişim tarihi: Şubat 2013 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4369562.stm>.

Yalçınkaya, A. 2008. "Erdoğan Kafkasya İttifakını Anlattı." *Iha.com.tr*. Erişim tarihi: Kasım 2012 <http://www.ih.com.tr/erdogan-kafkasya-ittifakini-anlattı-32339-haber>.

Yeşiltaş, M., ve Balcı, A. 2011. "AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita." *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 13(2): 9-34.

- Yetkin, M. 2009. "Ermenistan ile Protokolün Perde Arkası." *Radikal.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&CategoryID=98&ArticleID=952543>.
- Yinanç, B. 1995. "Ermenistan'a Kapı Açalım." *Milliyet*, 2 Ocak, ss. 15.
- Yinanç, B. 1996. "Demirel Devrede." *Milliyet*, 4 Nisan, ss. 21.
- Zentürk, A. 2010. "Demokrasinin Dış Politka Boyutu..." *Analitikbakis.com*.
Erişim tarihi: Ocak 2013
<http://www.analitikbakis.com/NewsDetail.aspx?id=16732>.
- Zeyrek, D. 2008. "Erivan-Antalya Uçak Seferleri Sessiz Başladı." *Radikal.com.tr*.
Erişim tarihi: Şubat 2013
<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=885880>.
- Zeyrek, D. 2009. "Bayrak Notasına Karşı Bayrak Notası." *Radikal.com.tr*.
Erişim tarihi: Kasım 2012
<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=960487&CategoryID=100>.

Ek A Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
İLE
ERMENİSTAN CUMHURİYETİ
ARASINDA
DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULMASINA DAİR
PROTOKOL

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'de öngörüldüğü şekilde, halklarının yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmeyi arzulayarak,

Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı çerçevesindeki yükümlülüklerine atıfta bulunarak,

İkili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit ederek,

İki ülke arasında güven ve itimat ortamı oluşturulmasının ve bunun muhafaza edilmesinin, tüm bölgede barışın, güvenliğin ve istikrarın kuvvetlenmesine katkıda bulunacağını, güç kullanımından ya da güç kullanma tehdidinden imtina etmeye kararlı olarak, anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümünü teşvik etmenin, insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunmasının önemini akılda tutarak,

İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığını teyit ederek,

Ortak sınırın açılması hususunda aldıkları kararı vurgulayarak,

İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yineleyerek,

Hangi nedenle olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırıcılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadelede işbirliğine gidileceğini taahhüt ederek,

Ortak çıkarlar ve iyi niyet zemininde, barış, karşılıklı anlayış ve uyum hedefleri doğrultusunda ilişkileri için yeni bir model geliştirme ve istikamet belirleme iradelerini teyit ederek,

1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi uyarınca bu Protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması hususunda anlaşmışlardır.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol aynı gün, ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 günü Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

Ek B İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol ve Uygulanmasına İlişkin Zaman Çizelgesi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ARASINDA İLİŞKİLERİN GELİŞTİRİLMESİNE DAİR PROTOKOL

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol **rehberliğinde,**

İkili ilişkilerini karşılıklı çıkarlara saygı ve güven temelinde geliştirme hedeflerini göz önünde **bulundurarak,**

İkili ilişkilerini iki ülkenin ortak çıkarları temelinde, siyasi, ekonomik, enerji, ulaştırma, bilimsel, teknik, kültürel ve diğer alanlarda geliştirmeye ve ilerletmeye **kararlı olarak,**

Uluslararası ve bölgesel örgütlerde işbirliğinin, iki ülke arasında özellikle BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi ve KEİ kapsamında geliştirilmesine **destek vererek,**

İki devletin, bölgede demokratik ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması, bölgesel istikrar ve güvenin güçlendirilmesi için işbirliği yapmak yönündeki ortak amaçlarını **dikkate alarak,**

Bölgesel ve uluslararası uyumsuzluk ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi hususundaki taahhütlerini **tekrarlayarak,**

Terörizm, sınıraşan örgütlü suçlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi bölgeye ve dünya güvenlik ve istikrarına yönelik ortak güvenlik tehditleri konusunda uluslararası toplumun eylemlerini etkin şekilde desteklemeye hazır olduklarını **yeniden vurgulayarak,**

1. Bu Protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren 2 ay içerisinde ortak sınırın açılması hususunda **anlaşmışlardır,**

2. Her iki ülkenin Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi istişare gerçekleştirilmesi;

İki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde tarihsel boyuta ilişkin bir diyalogun uygulamaya konulması;

İki ülke arasında mevcut ulaştırma, iletişim, enerji altyapısı ve şebekelerinden en iyi şekilde istifade edilmesi ve bu yönde tedbirler alınması;

İki ülke arasında işbirliğini güçlendirmek amacıyla ikili hukuki çerçevenin geliştirilmesi;

İlgili kurumlar arasında ilişkilerin desteklenmesi ve uzman ve öğrenci değişimini teşvik etmek yoluyla bilim ve eğitim alanlarında işbirliği yapılması ve iki tarafa ait kültürel mirasın korunması ve ortak kültürel projelerin başlatılması amacıyla harekete geçilmesi;

İki ülkenin vatandaşlarına gerekli yardımı ve korumayı sağlayabilmek için 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine dair Viyana Sözleşmesi uyarınca konsolosluk alanında işbirliği tesis edilmesi;

İki ülke arasında ticaret, turizm ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla somut tedbirler alınması;

Çevre konularına ilişkin diyalog kurulması ve işbirliğinin güçlendirilmesi;

hususlarında **anlaşmışlardır**.

3. Bu Protokol'ün yukarıdaki 2. işlem paragrafında ifade edilen yükümlülüklerin hızlı bir şekilde uygulanmasını teminen, ayrı alt komisyonları da kapsayan Hükümetlerarası bir ikili Komisyon'un kurulması hususunda **anlaşmışlardır**. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere işbu Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra iki Dışişleri Bakanı başkanlığında bir çalışma grubu oluşturulacaktır. Bu çalışma kuralları, işbu Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen 3 ay içerisinde Bakanlar seviyesinde onaylanacaktır. Hükümetlerarası komisyon anılan çalışma kurallarının kabul edilmesinin hemen ardından ilk toplantısını gerçekleştirecektir. Alt komisyonlar bu andan itibaren en geç 1 ay içerisinde çalışmalarına başlayacak ve görevlerini tamamlayana dek ara vermeden çalışacaklardır. Uygun olması halinde alt komisyonlara uluslararası uzmanlar da katılacaktır. İşbu Protokol'ün uygulanmasına ilişkin ve iki tarafın üzerinde mutabakata vardıkları zaman çizelgesi ve unsurlar bu Protokolün ayrılmaz parçası olan ekli belgede zikredilmektedir.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

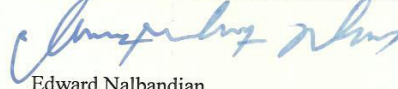
10 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

Ekli belge: Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün uygulanması için zaman çizelgesi ve unsurlar.

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'ün uygulanmasına ilişkin zaman çizelgesi ve unsurlar

Atılacak adımlar	Zamanlama
1. Ortak sınırın açılması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 aylık bir süre içinde
2. İki Dışişleri Bakanının başkanlığında, hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere bir çalışma grubunun oluşturulması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra
3. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 3 aylık bir süre içinde
4. Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısının düzenlenmesi	Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanmasından hemen sonra
5. Aşağıdaki alt komisyonların çalışmaya başlamaları: -siyasi istişare alt komisyonu; -ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri alt komisyonu; -hukuki konulara ilişkin alt komisyon; -bilim ve eğitim alt komisyonu; -ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği alt komisyonu; -çevre sorunlarına ilişkin alt komisyon; ve - iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesini de içerecek şekilde bir diyaloğun uygulamaya konulması için ve Türk, Ermeni ve aynı zamanda İsviçreli ve diğer uluslararası uzmanların da yer alacakları tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon.	Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısından en geç 1 ay sonra

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

